3 1761 07038629 7

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ПРО БАТЬКА КОЗАЦЬКОГО
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

DK
508
.752
K5H7
1919

Hrushevskyi, Mykhailo
Pro Batka kozatskoho Bohdana

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/probatkakozatsk00hrus

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

PRO

ПРО БАТЬКА КОЗАЦЬКОГО

БОГДАНА

ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ціна 30 центів.

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

1919
З друкарні „Свободи", 83 Grand Street,
Jersey City, N. J.

DK
508
.752
K5H7
1919

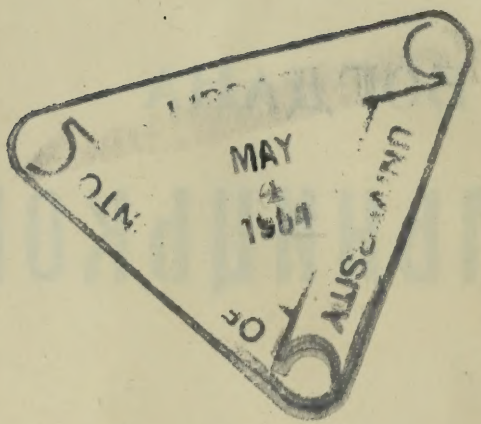

Памятник Богданови Хмельницькому у Києві.

Хто був у Києві, і йшов від Софійського собору до Михайлівського золотоверхого монастиря, той бачив сього козака на коні, на високій камяній скелї. Грає під ним кінь як огонь, дуба стає, але міцно тримає його тверда рука гетьмана. Злетів як змій перед військом, махнув булавою — гей десь-то стрепенули ся козацькі полки! Як блискавиця перелетїла по них. Впяли ся орлині очи козачі в свого гетьмана й самі собою наїжили ся списи, насторожили ся коні... Гей військо—

як море червоне
Перед бунчуками бувало горить,
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавою — море закипить;
Закипить — і розлило ся,
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними!...

Гей, славне було Запороже всїма сторонами, а не було в нїм славнїйшого від батька козацького, славного гетьмана Богдана Хмельницького, що ото стоїть на камяній скелї, на мідянім конї, сам з міди вилитий, на вічні часи, на вічну памятку.

Нїкого не любили, не хвалили — і не кляли так на Украïнї як його. Любили і хвалили, і на вічну славу славили його ті, кому на радість і втїху було його пановане-гетьмановане. Гудили і кляли ті, кому навпоперек воно стало. Ледащого мало хто похвалить, мало хто прокляне; тільки до великих людий буває велика любов і велика ненависть.

І часом та ненависть більшу славу робить їм, як хвала. Бо вся вага в тім, хто і за що хвалить — таксамо і хто за що гудить.

I.

Молоді лїта Хмельницького.

Буде тобі, козаченьку, три доріженьки вкупі —
Одна в Рим, друга в Польщу, третя в Запороже.

З милю від міста Чигрина, над річкою Тясмином, що розлив ся тут широко та багнисто, на горбі, під великим лїсом, притулив ся хутір Хмельницьких, Суботів звав ся. Оселив його батько Богданів Михайло. Він з молодости служив на дворі можного польського пана воєводи Даниловича, що держав великі староства на Украïнї: Корсунське й Чигринське. Староства то були великі коронні маєтки, часом завбільшки з теперішний повіт, або й більше. Король давав їх у державу рїжним великим панам: вони брали на себе з них доходи, а четверту частину з того давали на війско. Та великі пани самі в тих староствах не жили, ними не правили, навіть і не заглядали до них часом. Правили їх управителї (підстарости) й рїжні служебники. Михайло Хмельницький був таким служебником в старостві Чигринськім і за службу позволив йому староста осадити собі хутір на тім

місці, що він собі вибрав. Тоді Чигринщина була на краю хрещеного сьвіта. Далі, де тепер Херсонщина, то вже були дикі ялові степи. Ходили там табуни диких коний, сугаків, турів (диких волів). Далі, близше до моря, випасали свої отари овець і табуни коний Волохи, Турки, Татари. На Днїпрових островах сидїла Сїч запорозька козацька, куди йшли козаки з України, підстерігати Татар, що раз-у-раз з Криму вибігали на Україну, грабували села й хутори, забирали всякий пожиток і людий в неволю. По степах нїяких осад не було, нї городів, нї сїл. І в сусїдстві того дикого степу землї було вільної скрізь, куди оком окинеш. Гарно було тут господарити, та небезпечно. Жили люди як у ворожім краю. Хутори ховали ся деєь у лузї, по балках, щоб не примітно було; а двори обгороджували ся міцним частоколом, з стрільницями, щоби в потребі відбити ся й відстріляти ся від ворога. Лїсів тут тоді було далеко більше як тепер, і на все — на рибу, на зьвіря, на пчоли дозвільно було.

Михайло Хмельниченко поставив двір кріпкий, присадив кілька сїмей слуг та підсусїдків, розвів господарство, жив заможно, в достатках. З дїтий син один тільки йому виріс, а звав ся Богдан Зиновій. Меткий хлопець удав ся. Чорнявий, кріпкий, як огонь скорий. Розумний і дотепний, сьміливий і завзятий. Та й час такий був, і місце таке, що не виростали й не ховали ся там люди инакші тільки хоробрі та завзяті. Жили на ласцї божій, день у день смерти в очи заглядаючи. З хутора на поле не вийдеш без рушницї. Люди косять, чи орють, а вартовий на могилї стоїть, Татар вартує. Запалив огонь на могилї — ого, тїкайте, люди, чим дуж, ідуть Татари, везуть аркани на ваші шиї, ведуть коний в тороках на ваші достатки! Хапайте ся до двору, та беріть ся за рушницї — а нї, то ховайте ся десь у лїси, у болота, може Бог пронесе... А за те як захоплять наші загін татарський,

що їм під силу, підстережуть де на переправі, особливо як Татари вже з добичию вертають, коні потомлені, навантажені — тото дадуть собі духа! Кидає Татарин здобич, невільника і худобу, жене з конями тільки. Женуть за ним наші. Кине все, що має на собі, і сїдло, і зброю, тїкає сам з душею, може кінь винесе. Не винесе —то амінь тобі, Татарине...

Отак серед такого житя бурхливого, небезпечного, юнацького виростав Богданко. Та не хотїв його старий Михайло лишити без науки. Підучивши дома, післав його в Галичину, до єзуїтської колєгії (по теперішньому-б сказати ґімназії) — тримали її ченцї, польські єзуїти, вчили добре латинської мови, що нею тодї всяке дїловодство вело ся, по судах, по урядах. Вчив ся Богдан, набирав ся науки. Але тягло його назад над Днїпро, в степи безкраї, де на волї ходять кінські косяки (табуни), де козаки перегоняють вітра на бистрих конях, де просихають чайки козацькі, чекаючи походу в далекі сторони турецькі, по славу і здобич. І не схотїв він лишати ся в тих дальших, безпечнїйших сторонах: іти служити десь до суду, або на дворі великого пана дорабляти ся панської ласки та „фортуни" (маєтку), а вернув ся назад на Днїпро. Пійшов на Запороже, на Сїч, бо там найлїпше можна було дійти воєнної штуки, стати вояком оборотним і досьвідченим, начальником відважним. А в тодїшній Украïні нїхто такої не мав слави та поважаня, як досьвідчений та дотепний вояка, сторож границь українських, українського спокою і працї.

Вступив Богдан до війска козацького. Ходив з козаками не раз на море, на турецькі городи, — димом з мушкетів козацьких Царгород (Константинополь) обкурювати, як козаки казали. Уганяв за татарськими наїздами по степах. Ходив у кримські походи. З польським військом, з иншими козаками ходив на Турків, як вони прийшли на Воло-

щину (Бесарабію), схотїли Польщу руйнувати, Україну під свою руку підбивати. Погромили тоді Турки Поляків, богато впало в руки турецькі, і Богдан між ними. Кажуть, два роки пробув у неволї турецькій, аж виміняли його потім на турецьких невільників, як козаки з старим гетьманом Сагайдачним наловили Турків на другий рік під Хотином. А иншим разом Богдан і сам значного татарського пана („мурзу" по татарськи) приловив, придибавши з козаками. Привів до себе на хутір і держав довгенько; держав під вартою кріпкою, але по приятельськи, і розстали ся потім по приятельськи. Не раз в тодїшних часах так бувало. На всяк час свій обичай, своя правда, своє зле і добре.

Любили в війску Богдана і шанували. Настановили його отаманом, далї сотником. Потім був він писарем військовим. Велике то було дїло. На писарі військовім лежало все дїловодство військове: писати листи до короля польського і до заграничних держав, до всяких панів і урядів, видавати всякі грамоти, універзали, патенти, реєстри військові вести, де всї козаки були списані. Військо козацьке то так як би своє осібне царство було, і писар військовий як канцлєр у нїм.

В свобідні часи господарив Богдан на батьківськім хуторі. Батька вже не було. Богдан оженив ся з Ганною Сомківною, мав дїтий. Жив у повазї й достатках. А тримав ся свого народу і війска козацького стійно і вірно, не полишив його нїколи, не злакомив ся на панську ласку нї на гроші й великі богатства.

II.

По повстаню.

Як від Кумейщини до Хмельниччини
У землї королївській добра не було.

В 1637 р. вирвало ся велике повстанє козацьке. Козаки хотїли, щоб усяк, хто з козаками в війску козацькім хотїв служити, в походи ходив на

Татар чи в які инші, — аби мав і право козацьке: податків аби не платив, панщини не робив, панови чи старості чи управителям їх не був підвластний, а слухав би своєї власти військової та суду військового. І через те богато людий тисло ся в козаки, щоб вільними бути, панської власти над собою не мати: казали, що вони козаки, й не давали податків і не робили панщини. А правительство польське й пани польські на се не приставали, бо як би козаків дуже намножило ся, багато-б їм доходу убувало. Позволяли з козацького права користувати ся тільки кільком тисячам, що були вписані в реєстр; а инші, хоч на війну ходили, як король до війни покликав, проте мали з кріпаками податки всякі і панщину відбувати. Козаки нераз бунтували ся через се, і тоді в 1637 р. збунтували ся теж. Але не встигли з Запорожа завчасу на Україну вийти, заступило їм дорогу військо польське. Били ся під Кумейками над Росию, і не подолїли козаки, бо польське військо красшу зброю мало, та й реєстрових козаків богато до нього пристало. Мусїли мирити ся, видати гетьмана свого — ручили ся за нього Поляки, що нїчого злого не буде, а про те потім у Варшаві злою смертию його скарали.

Та на весну підняло ся знову Запороже, пійшли козаки за Днїпро, народ підняли, всїх кликали до них приступати, віру і вільности від Поляків боронити. Добре повело ся їм з початку, побивали вони Поляків на ріжних місцях та задалеко загнавсь Острянин, гетьман козацький; аж під Лубни зайшов і тут випала битва для нього нещасливо. Вибрали козаки нового гетьмана Дмитра Гуню. Повів він їх вниз Сулою над Днїпро і заложив ся тут в дуже добрім місцї. Шість тижнїв били ся з ними Поляки, хотїли їх табор дістати, та добре боронив ся старий Гуня, не давав ся Полякам, в ночи потайки козаків на польське військо висилав і їх полохав. Але не стало під конець у козаків припасу, ні борошна ні пороху. Ждали

помочи зза Днїпра; та заступили там Поляки дорогу й відбили вози, що припас везли. Прийшли козаки до табору з голими руками, і побачило військо козацьке, що не подолієе, піддало ся Полякам. Тоді Поляки нові порядки завели. Козаків

Богдан Хмельницький, — портрет його, як був гетьманом. надрукований в 1651 р. в Ґданьску (Данціґу).

мало бути тепер тільки 6 тисяч, та й то у сї шість тисяч позаводили Поляки богато своїх людий, а правдивого козацтва й стільки не було. Мали тепер козаки мешкати тільки в старостві Корсунськім, Черкаськім і Чигринськім; хто жив в иншім місцї, мусїв продати свою оселю й перейти сюди. Всю більшу старшину: полковників, осавулів з Поляків понаставлювано, з козаків тільки сотники були та й тих не самі вони вибирали собі, а Поляки настановляли їм, хто їм був вірний або дуже заслужений. А козаки, котрі в ті шість тисяч не попали, мали як кріпаки панщину робити; а щоб слухали ся своїх панів, Поляки своє військо поставили по всій Українї. Щоб на Запорожу не збирали ся, поставили на Сїчи Поляки реєстрових козаків, а на порогах збудували кріпость Кодак, і там військо стояло, нїкого на Запороже без пашпорту не пускало.

Хмельницький за повстаня сього був військовим писарем. Тепер став сотником чигринським, бо вся висша старшина була з Поляків.

Тяжко було бачити йому, як задавлено тепер козаччину, та й цїлу Україну, як приборкано славне військо запорозьке, як орлови крила підрізано.

Давнїйше теж бувало, що Полякам удавало ся приборкати козаччину, але тільки на малий час, бо Полякам треба було на війну козацького війска великого, більшого від тих кількох тисяч реєстрових: брали в службу по трийцять, по сорок тисяч козаків і попускали їм тодї. А тепер війни не було нї з ким, і Полякам козаків не треба було; ще й своє військо вони поставили на Українї, пильнувати козаків.

Король польський, Володислав на імя, хотїв воювати ся з Турками, але він не мав права своєю волею війну почати, а пани польські війни не хотїли, хотїли спокій мати. Король хотїв, щоб козаки самі Турків зачепили, пійшли походом на море, на турецькі землї, як давнїйше ходили; посилав

до них післанців своїх, давав гроші, щоб чайки побудували, і військо козацьке хотів до 12 тисяч збільшити. Їздили з тим до нього післанці козацькі, і Хмельницький був між ними. Дав їм король лист під печатю своєю королівською, обіцяв їм то зробити. Але провідали про сї заходи пани, королеви погрозили, щоб не робив того, та й старшини козацькі, бачучи, яку силу пани взяли, не сьміли підіймати ся, і листи королівські затаїли.

Придавлено зовсїм козаччину, а з нею й увесь сїльський люд, що тільки козаччиною ще й дихав тут трохи, бо та панам волї не давала. А тепер і козаки в неволю попали. Полковники, що Поляки настановляли, з шляхтичів польських, не дбали про козацьке добро. Забирали собі гроші, що присилали ся на козаків від короля, і козаків як своїх кріпаків до своєї домашньої роботи уживали і всїляко кривдили їх. Коли який козак добуде в степу від Татар коня доброго — заберуть у нього; як зловлять козаки якого Татарина в неволю, то Поляки того полоненника скажуть якому польському воякови до начальства завести: тому воякови від гетьмана польського похвала і ласка, а козакам нїчого. За те як з Запорожа післати сокола, орла або хорта в дарунок якому панови в городи через дикі степи, то пішлють бідного козака, не жалуючи, хоч би й згинув від Татар, як то в степах тодї дуже не тяжко було. Котрі козаки ходили за Пороги по рибу, брали від них десяту рибу на Кодаку, на комісарів польських; а ще осібно мусїли давати полковникови, сотникови, осавулови. Від Жидів орендарів знов та була кривда, що не вільно було козакови нїякого напитку на потребу свою держати, не тільки меду, горівки або пива, — але навіть і браги. Так оповідає козацькі жалї тодїшний Українець.

А стара дума українська так описує кривди, які мали люди від польського війска, що стояло на Україні:

Та ще то Ляхи мостивії пани
По козаках і по мужиках поставали
Та великую стацію*) вимишляли.
Від них ключі повідбирали,
Та стали над їх домами господарями.
Хазяїна на конюшню відсилає,
А сам з його жінкою на подушках почиває.
То козак або мужик із конюшні приходжає,
У кватирку поглядає,
Аж Лях мостивий пан із його жінкою на подушках
[спочиває.
То він один осьмак у кармані має,
Пійде з тоски та з печалі в кабак, та й той прогуляє.
То Лях мостивий пан зі сну уставає,
Улицею йде — казав би як свиня нескребена попереду
[ухом веде—
То Лях до коршми приходжає,
Як свиня ухо до коршми прикладає,
А слухає Лях, що козак про Ляхів розмовляє —
То Лях у коршму вбігає і козака за чуб хватає.
То козак козацький звичай знає:
То будьто до Ляха медом і оковитою горівкою припиває,
А тут Ляха за чуб хватає
І скляницею межи очи морскає
І келепом по ребрах торкає:
„Ех Ляхи ви, Ляхи, мостивії пани!
Хотя-б ви від нас ключі повідбирали
І стали над нашими домами господарями —
Хотя-б ви на нашу кумпанію не находжали"**)....

Допікали тим Поляки всім до живої душі, а особливо козакам, тим, що в реєстрі були, і тим, що тепер були виписані з нього, а давнійше в козацтві були й до козацьких вільностий привикли. Терпіли вони до часу, але треба було тільки нагоди доброї, та чоловіка сьмілого, щоб їх до нового повстаня підняти.

---

*) Стація звала ся данина на вижившене війска, що мусїли люди давати.

**) Подають ся отсї уривки з старих дум, щоби бачити, яка память про Хмельниччину була в нашім народї. З пісні слова не викинеш, тому і полишаємо не одно терпке слово, що в них стрічаєть ся.

III.

Хмельницький тїкає на Запороже.

„Ей старосто, каже, ти мій старосто Кричевський,
Колиб ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав..."

В такім своєвільстві як стали Поляки собі над козаками все позволяти, то не дуже вважали й на найбільше значних і заслужених козаків. Таке сталo ся і з Хмельницьким.

Печатка Хмельницького (не військова, а його самого): герб, званий Габданк (два заломи), і коло нього букви начальні: Х. Б. З. (Хмельницький Богдан Зиновій,— бо мав два імена).

Не злюбив його підстароста чигринський, Чаплинський на імя, та став йому всякими способами докучати. З чого то пійшло, не знати; балакали, що жінка між ними замішала ся: що Чаплинський той коханку у Хмельницького переманив; але то пізнїйше вже таку історію розвели. Досить, що Чаплинський, не злюбивши Хмельницького, сказав старостї, що Хмельницький свій хутір без усякого права держить. То правда, що Хмельницький не мав на те твердости. Тверде право мав би, як би за наданєм королївським та соймовим свій маєток тримав; а батько Хмельницького від старости на слово його хутір держав.

Гірко було Хмельницькому батьківщину свою втрачати. Туди-сюди кинув ся, кажуть, що й до короля вдавав ся — нїчого не помогло. Зібрав підстароста службу свою, напав на Суботів, вдер ся силоміць. Богдана дома не було. Чаплиньский, як тодї робило ся, заїхав хутір, забрав майно, худобу, збіже. А що сїмя Хмельницького хотїла боронити ся, то ще й синка Богданового, десятилїтнього хлопця, казав Чаплиньский своїм людям канчуками серед хутора вибити; і так його по-

шмагали, що до дому ледви живого занесли, й скоро він вмер потім. Став Хмельницький своєї кривди судом доходити, але суд там був — пожаль ся Боже козакови судити ся, та ще з паном старостою, що за Чаплиньского заступив ся. Тільки гірше в кождій справі докучати почали Хмельницькому старостинські підпанки. Далї почали казати на нього, що козаків бунтує на море йти. Се так оповідали, що Хмельницький викрав у иншого старшого козацького, Барабашенка, лист королївський, де король козакам казав іти на море, а старшина козацька то затаїла. Про се й дума є старинна:

Тодїж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана *) молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його витав,
І стиха словами промовляв:
„Ей пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий,
Чи не моглиб ми з тобою у двох королївських листів [прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру христіянську одностайно стати?"
Оттодїж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
„Ей пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий,
На що нам козакам козацькі порядки давати,
Чи не лучше нам із Ляхами мостивими панами
З упокоєм хлїб-сіль по вік вічний уживати?"
Оттодї то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердіє має,
Ще красшими напитками витає.
Оттодї то Барабаш, гетьман молодий,
Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напивсь,
Так у нього й спати повалився.
Оттодї то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мізинного пальця, щиро-злотний перстень [ізняв,
Із лївої кишенї ключі виймав,
Зпід пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого вірного добре кликав-покликав:
„Ей слуго ти мій, повірений Хмельницького!

*) Дума зве Барабаша гетьманом через помилку; таксамо Хмельницький не був тодї писарем військовим, як у нїй називаєть ся.

Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сїдати,
До города Черкаського до панї Барабашевої прибувати,
Королївські листи до рук добре приймати".

— і так виманив Хмельницький від Барабашихи листи. А видуривши тим чином листи королївські, ними-б то Хмельницький збунтував козаків.

Сам Хмельницький казав, що його невинно обмовлено перед старостою, нїбито він бунтує козаків. Але староста повірив, казав його взяти, і буцїм то й на смерть його карати хотїв, та кум Хмельницького Кричевський його взяв на поруки. А Хмельницький, побачивши, що йому вже з Поляками однаково не жити, перед Різдвом року 1648 втїк у запорожські степи. Там тулила ся ріжна козаччина своєвільна, що не хотїла перед панами гнути ся, і тут пробувала в голодї й бідї, промишляючи рибою та зьвірем, та добичею. На собі дізнавши ріжних прикростий і кривд від Поляків, вона тільки й мріяла про те, щоб по давнїйшому повстати й вигнати їх з України. Хмельницький говорив з нею про свої кривди і кривди козацькі, про те як жалїв ся перед королем на Поляків, що кривдять козаків, та й король нїчого не міг помогти, бо дуже велику силу взяли над ним пани. Як був Хмельницький останний раз у нього у Варшаві, то король, наслухавши ся їх жалїв, сказав: „Маєте шаблї при боку, ними свого права доходїть". Показував листи королївські, що у Барабаша викрав. Казав, що король за козаками і рад би, аби вони йому помогли панів приборкати. І чи не приборкають, як встануть одностайно по всїй Українї, маючи за собою й самого короля?

Таке говорив Хмельницький, або говорили про нього. На острові Днїпровому, де засїв він, в неприступному місцї, почали громадити ся коло нього козаки, що найсьміливійші. Гетьман польський Потоцкий, прочувши, що Хмельницький утїк, затрівожив ся й післав за ним 500 козаків і 300 польських вояків, щоб Хмельницького зловити. Але

Хмельницький підослав кількох з своїх до тих козаків, і намовляв їх, аби не тримали з Поляками, а до Хмельницького приставали. Послухали ся козаки їх намов — як їм справді на своїх земляків, на свою кров наступати, Полякам помагати? Красше разом свого права і кривди доходити! Поляків декотрих побили, декотрих розполошили, декотрих до Хмельницького живцем привели. Тїшив ся тим Хмельницький і товариші його; а заразом розуміли, що вже тепер нема їм повороту: полила ся кров польська між ними. Або пан, або пропав! І треба тепер думати, як від Поляків відборонитись.

Як тїкав Хмельницький у степи, взяв з собою того татарського бранця, що в дворі його проживав і з ним приятелював. Хто то міг знати, чи не прийшло ся-б Хмельницькому і до Криму тїкати від рук польських! Тепер післав він до Криму своїх людий до батька того бранця, мурзи татарського, щоб приїхав до нього, а він йому сина видасть без викупу і без обміну; казав своїм людям перед тим батьком присягнути, що Хмельницький нїчого злого йому не вчинить, або й закладнїв лишити для безпеки. І мурза той послухав ся, приїхав до Хмельницького з Татарами, а Хмельницький справив їм бенкет, вернув свого бранця. І став при тім намовляти того мурзу, аби Татари з козаками разом на Поляків ішли. Не першина се була; нераз мурзи та хани татарські козаків до себе в трудну годину запрошали. І козаки кликали собі в поміч Татар, як повставали на Поляків. Але так складало ся, що доси Татари анї разу не прийшли помогти козакам: чи то Поляки вміли їх перекупити, чи не хотїло ся Татарам з Поляками сварити ся, упускати богаті гроші, що їм Польща рік річно платила, аби не нападали на Польщу. Тепер же хан татарський Іслам-ґерай був сердитий на Польщу, бо вже три роки йому гроший не плачено; до того в Криму була велика біда. Тому Татари наду-

мали пристати до Хмельницького. Сам хан одначе не хотів іти в похід, не знаючи, що вийде з того, але наказав іти з козаками мурзї перекопському Тугай-бею, одному з найбільших мурз, з великим полком татарським.

Як довідали ся на Запорожу, що Татари обіцяли йти з Хмельницьким на Україну, все що живо почало збирати ся до Хмельницького та ладити ся до походу. Козаки корсунського полку, що стояли на Січи з залогою з польської руки, збунтували ся, повязали свою старшину й пристали до Хмельницького. Хмельницький прибув до Січи, читав перед козаками листи королівські й закликав йти на Україну, Поляків проганяти, права добувати, королеви на панів помагати. Любо то козаки приняли. Хмельницького окричали гетьманом, шапками окрили. Ухвалили однодушно йти на Україну, за віру і вільність воювати. Було се скоро по Водохрещах року 1648.

З сусїдних міст і сїл почали втїкати сьміливійші в степи до Хмельницького. Чутка про нього ширила ся й росла по Україні, і люди готовили зброю й припас, щоб зараз іти до козаків, як тільки вони прийдуть на Україну.

IV.

Жовті води і Корсунь.

Розлили ся круті бережечки по роздолї,
Пожурились славні козаченьки у неволї.
Гей ви хлопцї, ви добрі молодцї, не журіть ся,
Посїдлайте коні воронії, садовіть ся!
Та наберем червоної китайки та на славу;
Гей, щоб наша червона китайка не злиняла,
Та щоб наша козацька слава не пропала,
Гей щоб наша червона китайка червонїла,
А щоб наша козацька слава не змарнїла.
Гей у лузї червона калина похилила ся,
Чогось наша славна Україна засмутила ся.
А ми-ж тую червону калину та піднїмемо,
А ми-ж свою славну Україну розвеселимо!

Про рух на Запорожу до Поляків доходили тільки неясні чутки. Трудно їм було щось довідати ся, бо перед ними таїли ся, а спочували козакам. Так завсїди бувало, що козаки все знають, що Поляки роблять, а Поляки про козаків не знають нїчого. Про них нїхто не виговорить ся, не зрадить. Як і впаде в польські руки який козак, то хоч на огнї печи, хоч на які муки бери — нїчого не скаже. Замучать на смерть, а нїчого не довідають ся. Хиба умисно набреше, аби змилити, з путя збити.

Проте пани польські на Українї і з того, що бачили та чули навколо себе, почали трівожити ся й кликали гетьмана польського Миколу Потоцкого, аби з військом прибував на Україну, боронив їх від козаків, якби повстали. І Потоцкий сам, хоч дещо тільки знав про Хмельницького, тримав ся обережно. Казав позабирати гармати з міст і замків близших до степу, щоб не забрали козаки, і у людий велїв шукати зброю і відбирати. У самих маєтностях Вишневецкого, в Лубенщинї, богато тисяч рушниць та самопалів по людях забрано. Полки козацькі реєстрові Потоцкий поставив по границї: в Черкасах, Каневі, Корсунї, Богуславі, і на весну збирав ся йти на козаків.

Король відводив його від сеї гадки, радив красше пустити козаків на море, аби там заняли ся, а Хмельницького ласкою до себе привернути. Потоцкий, чинячи волю королівську, писав до Хмельницького, але той відповів, що тодї з Запорожа вийде і воювати не буде, як вернуть війску козацькому давнїйші права, — щоб не були Поляки над ними старшини, а вони самі старшину вибирали. Сього Потоцкий не хотїв позволити (та й не міг на свою руку того зробити), і постановив іти походом, щоб не пустити Хмельницького на Україну, аби народу не бунтував.

Скоро по Великоднї післав Потоцкий перед себе свого сина Стефана з польським військом кінним і з частиною реєстрових, а Днїпром, байдаками — решту козацьких полків реєстрових. Сам збирав ся іти слїдом за ним з своїм помічником, гетьманом польним Калїновским. Було з Стефаном Потоцким 2.000 польського війска, окрім козаків, а з гетьманами польськими тисяч шість, самих вояків (а друге стільки бувало їх „пахолків", джур, всякої служби, так що можна все рахувати удвоє).

Молодий Потоцкий, хоч мав при собі старих і досьвідчених дорадників, сьміло і необачно пустив ся в степи. Хмельницький, маючи про все добрі відомости, дав йому йти свобідно, аж за Жовтими водами, в глибокім степу стріли ся Поляки з передними полками козацькими. За порадою всїх старших товаришів Стефан Потоцкий заложив ся тут табором, і післав до батька вістника, просячи прибувати. Хмельницький забавляв його легкою бійкою, а тимчасом мав око покищо на реєстрове військо козацьке, що йшло Днїпром. В тім війску було богато людий, що всею душею до повстаня тягнули. Коли військо прийшло під Камінний Затон, один з них вхопив хоругву й почав кликати козаків на чернецьку раду. Козаки збігли ся на раду й почали кричати, що не будуть з

Хмельницьким воювати, бо він стоїть за віру православну і за вільности козацькі. Окричали собі старшим Кривулю і порішили йти на польське військо разом з Татарами. Почувши се Іляш старшина, вірний Полякам, кинув ся був з рушницею на провідника того бунту, але тут козаки кинули ся на нього, почали його бити обухами, й забили на смерть. Побили й инших старшин, що з Поляками тримали ся. А декотрі до козаків пристали. Між иншими Кричевський — і потім був полковником козацьким.

Зараз післали до Хмельницького. Він забрав до себе сих реєстрових козаків і з ними вдарив ще з більшими силами на польський табор, на Стефана Потоцкого. Татарське військо тримало ся доси здалека, чекаючи, що з того буде. Тепер, як реєстрові козаки пристали до Хмельницького, і Тугай-бей набрав надії, що козаки візьмуть гору, і постановив їм помагати. Другого дня Поляки, ані гадки не маючи, виступили з табору на козаків — аж раптом з другого боку несподівано побачили против себе орду татарську. Впало в них серце відразу, стали тікати назад до табору, куди видко. Реєстрові козаки, що були з Потоцким, передали ся до Хмельницького. Навіть драґуни, набрані также з Українців, тільки перебрані на німецький спосіб, почали кидати Поляків та переходити до козаків. Страх великий напав на Поляків. До того й надія на поміч від гетьманів пропала. Козаки переловили їх післанців і на глум показували Полякам перехоплені листи. Надумав Потоцкий мирити ся, післав своїх послів до Хмельницького. Хмельницький довгенько держав їх у себе, бо йому не спішно було; а Полякам вже ніяк довше тримати ся. Доходив уже третий тиждень, як сиділи вони тут в степу, проїли ся, і припасу не ставало. Нарешті Хмельницький каже, що пустить Поляків, тільки аби гармати йому віддали. Просили присягнути на те, — присягнув.

Поляки віддали гармати й пійшли назад як не пишні. Хмельницький за ними. Аж на дорозї, під Княжими байраками — ґвалт! військо! — а то Татари на польських недобитків налетїли. Мусїв Потоцкий знов табор ставити, пробувати боронити ся. А тут його з власних гармат як почнуть пражити! До того місце безводне, коний прийшло ся

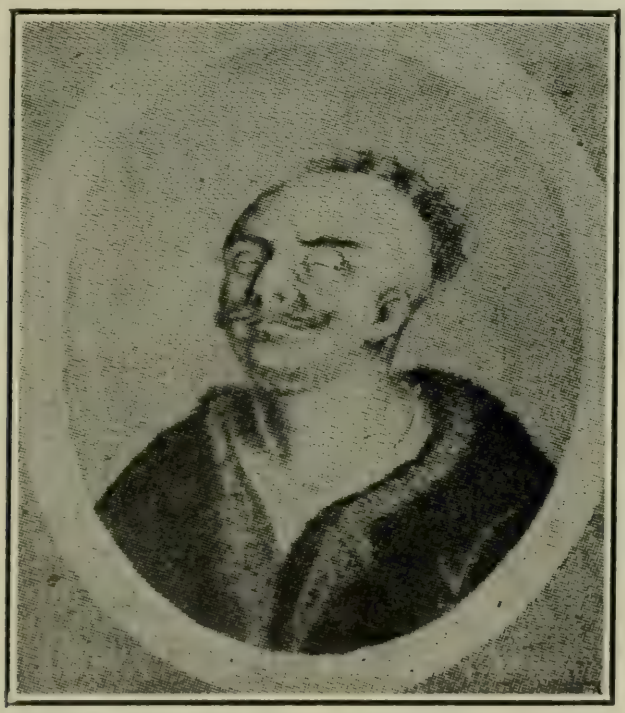

Кричевський Михайло, полковник козацький. Портрет намальований з мертвого (як убито його в 1651 р.).

самим з табору вигнати. Не можна було тримати ся. Татари ударили знову — хто поляг, кого живого взяли. Стефана Потоцкого тяжко раненого повезли на Запороже, але на дорозї вїн помер. Про комісара Шемберка, що доїв був козакам, як старшував над ними, кажуть, що голову йому відрубали і так на тичцї носили.

Було се 6. мая 1648 р.; перша велика побіда козацтва над Поляками.

Тодї то у сьвятий день у божественний у вівторник
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
І стиха словами промовляє:
„Ей козаки, дїти, друзї-молодцї,
Прошу я вас, добре дбайте, зі сну уставайте,
Руський отченаш читайте,
На ляцькі табори наїзджайте,
Ляцькії табори на три части розбивайте,
Ляхів мостивих панів у пень рубайте,
Кров їх ляцьку у полї з жовтим піском мішайте —
Віри своєї христіянської у поругу на вічні часи не подайте!"
Оттодїж то козаки друзї-молодцї добре дбали
Зі сну уставали, руський отченаш читали,
На ляцький табор наїзджали.
Ляцькії табори на три части розбивали,
Ляхів мостивих панів у пень рубали,
Кров їх ляцьку у полї з жовтим піском мішали,
Віри своєї христіянської у поругу на вічні часи не подали"—

оповідає стара дума.

А старий Потоцкий з Каліновским тимчасом, не маючи вісти від сина, пійшов був його слїдом, і дійшов вже був під Чигрин. Але поміркував, що воно мабуть щось не гаразд в степу дїєть ся, коли до нього вісти не доходять, і спинив ся.

З Кодаку дістав вістку тільки, що реєстрові до Хмельницького пристали, ті що Днїпром їхали: два вояки, що з гарматою були, прибігли і сповістили. З того міркував Потоцкий, що мабуть і з його сином не добре. А хоч як гірко йому було лишати сина в степу, та боячи ся, щоб вирвавши ся так далеко, не вскочити в халепу, мусїв вертати ся.

Повернув від Чигрина назад. Посумнїли польські вояки, що сподівали ся легкої слави, легкої побіди над козаками. Насьміхали ся потім з гетьманів, що в каритах на козаків вибрали ся, пиячили в походї, з дївками забавляли ся, і на коний сїдати не хотїли, щоб з козаками бити ся — казали, що нагайками їх поженуть. А тут прийшло

ся завертати ся перед козаками. Потоцкий казав міста і села по дорозї палити, припаси нищити, щоб козаки не поживили ся. Польському війску в те грати — почали міста грабувати, людий розбивати, і тим ще більше людям жалю додавали.

Під Черкасами притягнув ся один шляхтич-недобиток знад Жовтих вод і оповістив про все, що стало ся. Жаль і страх впав на польське військо. Потоцкий з жалю напивав ся горівкою: грозив ся пімстити над козаками, як мстив ся по бунтї 1637 р., саджаючи їх на паль без числа. Але не хотїв слухати Калїновского, що радив іти проти козаків. Казав іти назад. Проминули Корсунь, аж тут прийшла вість, що Хмельницький вже зовсїм близко підходить з татарською ордою. Сполошили ся, спинили ся, стали табор закладати між Корсунем і Стеблевом коло старого валу, на місци дуже недобрім. Не було часу нї місця вибрати, нї табору добре укріпити, бо козаки вже надходили. Побачивши, яке велике військо козацьке наступає, Поляки злякали ся. Козаки, які впали їм в руки, казали, що козацького війска є вже 47 тисяч, і що дня то нові ватаги прибувають: одного дня, казали, 15 тисяч прибуло! Правда, як козацьке військо вже на Украïну, між села і городи вийшло з степів, то з усїх боків сила силенна людий до нього почала стягати ся, хоч і не так може, як ті козацькі бранцї казали. На радї воєннїй рішили начальники польські кинути се таборище і йти далї. Але козаки довідали ся про се й на дорозї, в Гороховій дїбровї, куди польське військо мало йти, поробили засїки, викопали рови, поставили свої гармати в укритім місцї. Другого дня, 16. мая, польське військо рушило, нїчого не знаючи, і козаки тільки здалека його проводжали. Але як у ту дїброву польське військо зайшло, так як у матню вскочило. Вози, гармати позастрягали в болотї, в ровах, в засїках. Козаки з усїх боків обпали, з гармат почали Поляків пражити. В полудне зачала ся битва, а до вечера нїчого з польського війска не лишило ся:

табор козаки розбили, гармати забрали. Тут Поляки кинули ся в розтїч, хто куди міг пробити ся. Але втїкло мало, і то більше служба та джури. Значних козаки не пускали, ловили, брали в неволю. Взяли й обох гетьманів, Потоцкого і Каліновского, і Хмельницький подарував їх Тугай-беєви:

Тодї козаки Ляхів догоняли,
Пана Потоцкого піймали, як барана звязали,
Та перед Хмельницького гетьмана примчали;
„Гей пане Потоцкий, чого у тебе розум жіноцкий?
Не міг єси в Камянцї Подільцї пробувати,
Печеного поросяти, курицї з перцем та з шафраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами козаками воювати
І житньої соломахи з тузлуком уживати!
Хиба велю тебе кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилини жувати!"...

V.

Під Білою Церквою.

Чи не той то хміль, що коло тичини вєть ся?
Гей той то Хмельницький, що з Ляхами бєть ся.
Чи не той то хміль, що по ниві грає?
Ой той то Хмельницький що Ляхів рубає.
Чи не той то хміль що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький, що Ляшеньків тисне.

Не мала давно Польща такого лиха! Цїле вийско на пірє рознесене, обидва гетьмани в неволї татарській. Вороже вийско стоїть під Києвом, і яке вийско? Козаки, збунтовані хлопи, мужики, наволоч, гультайство, як на них польські пани казали. А тут саме під той час умер і король Володислав, що його так козаки любили й слухали, вважали своїм приятелем. Не було кому щось порадити, до козаків промовити. В Польщі король не був дїдичний (наслїдний), а виборний, і вибирали його з великою церемонією: збирали насамперед сойм конвокаційний, щоб зробити порядок на час безкоролївя, та порадити ся, як короля вибирати; потім сойм елєкційний — короля вибирати; нарештї сойм коронаційний — короля коронувати. На се

все треба було доброго пів року часу; а поки короля не було, старшим уважав ся арцибіскуп ґнєзненський, старший між владиками польськими; тільки він старшим був більше по імени, а слухати ся його мало хто слухав.

Журили ся Поляки, але не дуже веселив ся і Хмельницький. Він сам не сподівав ся погромити Поляків так дуже, і не треба було йому того. Він бажав, щоб вернули ся давні порядки козацькі, які були перед 1637 роком, і того добивав ся від Потоцкого. Потоцкий не згоджував ся на се й хотів силою Хмельницького покарати. Хмельницький мусів боронити ся. Та занадто сильно вдарив свого супротивника, і той насамперед мусів силувати ся, щоб віддати йому. Ще не знаючи про смерть короля, Хмельницький вислав по корсунській побіді лист до короля і до деяких панів. Звиняв ся, що мусів підняти оруже на військо коронне. Оповідав кривди свої й козацькі, які виробляють їм пани на злість королеви, тай приказують: „отож вам король! а поможе вам король, такі сякі сини!" Просив, щоб військо козацьке збільшене було до 12 тисяч (як то король був обіцяв), щоб заплачено їм гроші за попередні роки і повернено давнійші вільности — щоб їм самим вибирати старших. Сї посли Хмельницького застали короля в труні. А сам Хмельницький стояв тимчасом під Білою Церквою. Далї йти не хотів, щоб не дратувати Поляків ще гірше; але й війска пускати не міг, бо не знав, чи схочуть Поляки мирити ся чи бити ся. Чекав, що вони надумають. А тимчасом розсилав по Україні своїх людий, як і передтим, — підіймати всїх на панів.

„Не слухайте ся панів та підпанків як невольники. Ви сю землю заняли, вигнавши відси Татар. Ваші батьки купили її для вас кровю своєю, боронячи її від ворогів. А тимчасом за неї накладають на вас податки, служби, панщину. Військо польське нищить ваше добро, безчестить ваших жінок

і дїтий. Підіймайте ся, козаки й селяни, щоб задати Полякам рішучий удар! Аж як у власній середині почують вони зелїзо, — побачать, як їх міста здобуваєте ви, — аж тоді дадуть вам вони свободу і чистий спокій!"

Такі листи розсилав Хмельницький по Україні з Запорожа, з походу на Поляків і тепер зпід Білої Церкви. Та після того як козацьке військо так розгромило Поляків, не треба було довго намовляти людий до повстаня. Пани польські, їх слуги, Жиди-орендарі, що держали в посесії коршми, стави, мостове і всякі доходи, і цїлі маєтки панські*), — все, що живило ся від народу і його праці та давало ся йому в знаки давнїйше, — тепер дрожало перед його гнївом і пімстою. Куди видко, тїкало з України:

Повіяли вітри все буйнії,
Пійшли дворяни все смутнії—
Берег з берегами, а круча з кручами —
Там дворяни проходили,
Кидають отчизну і свою дїдизну,
Свої пасїки і левади.

А стара дума глузує з того переполоху:

Ой не чорная хмара над Польщею встала —
Тож не одна Ляшка удовою стала!
Бо на праву середу
Заняли Козаки Ляхів так як би череду:
Ой котрих гнали до Прута,
Була дороженька дуже крута.
Котрих до Буська,
Була дороженька дуже грузька.
А котрих до Хотину,
То біжучи попотїли —

*) Тим Жиди й доїли Українцям, що ріжні побори на панів і на себе вимишляли. А називаємо Жидів Жидами не в образу, а тому, що їх здавна на Україні так називано, і иншої назви у нас для них не було і нема... Правда, тепер дехто називає їх з московська Євреями, бо слово „Жид" вважають за образливе. Але саме се слово не має нїчого ганебного. Так самі Жиди називають себе в Галичинї, Польщі, Чехії, так називали себе і на Україні з давних часів. Образа може бути в тім, як звертають ся до Жидів, а не в самім сїм слові.

То кидали козаки Ляхів у воду
К чортовій матери на прохолоду...
Обізветь ся первий Жид, Гичик,
Тай хапаєть ся за бичик.
Обізветь ся другий Жид, Шльома —
„Ой я-ж пак не буду на сабас дома!"
Третий Жид озветь ся, Оврам:
„У мене невеликий крам:
Шпильки, голки, кремінє, люльки, —
Так я свій крам у коробочку склав,
Та козакам пятами накивав".
Обізветь ся четвертий Жид, Давидко:
„Ой брате Лейбо, ужеж там ізза гори козацькі [хорутви видко!"

Обізветь ся пятий Жид, Юдко:
„Нумо до Полонного утїкати прудко!"
Тодї Жид Лейба біжить,
Аж живіт дрожить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зівяне.
„Ей школо-ж моя, школо мурованая!
Тепер тебе нї в пазуху взяти,
Нї в кишеню сховати,
Алеж доведеть ся Хмельницького козакам на срач, [на балаки покидати!"

Люди забирали панське і жидівське добро, забирали панську худобу і збіже, розбирали панські ґрунти і поля. Заводили між собою вибірний лад, настановляли собі своїх отаманів. З кількох сїл складала ся сотня, і вибирали собі сотника, що був їм не тільки начальником на війні, а й управителем і судією. З сотень складав ся полк; таких полків за Хмельницького було вісїм по сей бік Днїпра і вісїм по той; полк вибирав собі полковника; вся старшина і управа була вибирана, так само сьвященики і все духовенство. Котрі охочійші до війни, йшли ватагами до Хмельницького, або збираючи ся в більші полки йшли „чистити Україну", — розбивали кріпости й городи, де ховали ся Поляки й Жиди, забирали їх маєтки, палили, побивали людий.

„Що далї йдуть, і в яке місто прийдуть, і все їм війска прибуває з усяких станів людий — окрім Ляхів тільки: і Жидів богато хрестить ся й при-

стає до війска; а Лях хоч би й схотів хрестити ся, та їх не приймають, а всіх побивають", пише сучасний чоловік, що їздив по Україні. Мстили ся притім на Поляках і Жидах за свої кривди часом нелюдсько і немилосерно: побивали старих і малих, жінок і дітий, розтинали вагітним жінкам животи і ріжним способом знущали ся. Не дивувати ся, коли і самі зазнавали подібного. В сьвіжій памяти були нелюдські кари по останнім повстаню, як Потоцкий козаків на паль вбивав і иншими муками мучив. На Вишневецкого Хмельницький писав до короля, що він козаків і сьвящеників мучив, лупив, на паль саджав, сверлом очи казав викручувати і инші нечувані муки задавати. А хто подумає про всю наругу, яку приходило ся людям терпіти стільки часу, — безчещенє жінок і доньок, битє, глузованє, тяжку працю панщинну і всякі кривди... Не диво, що назбирало ся злости і в сих повстанцях.

Але не всї думали про пімсту, грабованє, забиванє. Далеко більше народу спішило ся з вільности, з безпанського житя скористати на те тільки, щоб своє житє по людському завести. Заводили красше хазяйство, ставили школи, шпиталї, церкви, заводили хори півчі, закликали майстрів до мальованя ікон гарних і різбленя іконостасів (тодї бо вся краса і все добре і гарне у наших людий в церквах було). Архидіякон Павло з Сирії, що переїздив через Україну за Хмельницького, дивував як, як розвинуло ся й покрасшало українське житє за той час, як Україна позбула ся Поляків. „Козаки опанували край, подїлили землї між собою, і рубають лїси, випалюють коріне, засївають землю"; де стояли глухі лїси, повставали села, поля; „бувши передтим в неволї і пониженю, живуть тепер в радости, веселости, свободї; набудували соборних церков, поставили прегарні ікони, сьвяті іконостаси, хоругви; з новим запалом почали во-

ни проголошувати свою віру*), з великою пильностию займають ся вони наукою, читанєм і співом церковним". Хвалить Павло їх милосердє для убогих, калїк і сиріт, що так намножили ся підчас війн з Поляками. Дивуєть ся, що дїти всї, навіть сироти, вміють читати. „Число письменних особливо побільшило ся від часу Хмельницького; продовж, Боже, йому віку, що визволив сї мілїони православних від кормиги їх ворогів", каже він.

Се не були розбійники, жадні чужого добра, чужої працї, а люди, що повставали з зброєю в руках, аби здобути свободу і можність жити по людському.

І освободивши свою землю, ставши панами на нїй, з повної груди співали:

„Та не буде лучше, ой не буде красше,
Як у нас на Вкраїні,
Та немає Жида, та немає Ляха,
Немає унії".

*) За польського панованя, особливо ще перед козаччиною, на віру православну була велика тїснота від Поляків, що силоміць заводили унїю; через те віра православна вважала ся як би знаком українського народу, і через се також Українцї так нею дорожили.

VI.

Під Львовом і Замостєм.

Гей не дивуйте, добрії люди,
Що на Вкраїні повстало:
Ой за Дашовом, під Сорокою
Множество Ляхів пропало!
А Перебийніс водить не много —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечий,
А решту топить водою.
Ой пийте, Ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотнянії,
А що пивали по тій Вкраїні
Меди та вина ситнії!
Ой чи бач, Ляше, — що по Случ наше,*)
По Костяную могилу.
Як не схотїли, забунтували,
Тай утеряли Вкраїну.

Хмельницький стояв під Білою Церквою і чекав, що Поляки на соймі в Варшаві урадять. А там на соймі думка думку гнала. Одні казали, що нема чого дивувати ся, коли козаки повстали від тої неволї, яку Поляки були їм накинули; треба дати амнестію (пробаченє) за те, що стало ся, дати більші права козакам, то й буде спокій. Инші казали, що треба насамперед оружем приборкати козаків, спокій завести на Україні силоміць, а тодї порядки робити. І нарештї зробили і так і сяк: вислали комісарів до Хмельницького, щоб з ним доходити до згоди. Післали воєводу Адама Кисїля, Українця з роду і віри (одного з немногих панів, що тримали ся українства): він був дуже за тим, аби з козаччиною до згоди прийти; поїхало ще кілька панів з ним. А заразом постановили зібрати нове військо на козаків, 36 тисяч післали, і начальниками визначили трох панів-маґнатів: князя Заславского, Конєцпольского і Остророґа. Були то пани богаті й можні, для того їх і взяли,

*) Случ була границею від Волини Київського воєводства і земель козацьких, що в нїм були.

щоб могли і своїм грошем поорудувати (бо в Польщі в скарбі звичайно ніколи гроший не було). Але до війни були вони нездатні зовсім, так що козаки прозвали їх „периною, дитиною і латиною", бо князь Заславский був дуже ніжений пан, Конєцпольский дуже молодий, а Осторорг дуже учений, тільки до війни не здатний.

Поки сойм радив, а військо збирало ся, комісарі ніяк не могли добити ся до Хмельницького, бо повстанє розливало ся все ширше по Україні, а князь Вишневецкий, недоляшок, перевертень український, бив ся з козаччиною на Волини, силкуючи ся задавити повстанє страхом, тяжкими карами, погромом повстанських ватаг. Він був найлютїйший ворог козаків, що вигнали його з безконечних маєтностий лубенських. На Волини з ним воював ся один з найславнїйших ватажків козацьких, Максим Кривонос, в пісні оспіваний під іменем Перебийноса. Один перед другим — Кривонос перед Вишневецким, а Вишневецкий перед Кривоносом мов умисно хотїли похвалити ся нелюдскостию, потоками крови, страшною пімстою; тільки що Кривонос був темний мужик, а Вишневецкий просьвічений, великий пан; він тих повстанців за скотів уважав, — але рівняв ся з ними в нелюдськім хижацтві. Кривонос счинив страшенну різню, здобувши Полонне, де поховало ся богато панів і Жидів — порізав їх як худобу. А Вишневецкий здобувши Немирів, що тримав ся козаків, мучив людий нелюдськими муками, казав парити горячою водою, на куски рубати казав, і сам при тих муках стояв, та кричав мучити так, „аби чули, що вмирають!" Так оповідали про нього, а прикро навіть і описувати те, що кажуть та пишуть про те, що одні другим, Поляки Українцям, а Українці Полякам тоді виробляли. Навіть мертвих не жалували, з гробів їх кости викидали, безчестили.

Хмельницький не мішав ся в сю війну, що вели з Поляками ріжні ватажки загонів козацьких; тільки поволї посував ся на захід, на волинську границю. Чекав нїби, що йому комісарі привезуть, які права Поляки козакам признають. Аж нове польське військо Заславского, Конєцпольского і Осторорога, що тимчасом зібрало ся, рушило на нього, під осїнь 1648 р. Тодї і Хмельницький рушив против них і заразом післав по татарську орду, щоб прибувала йому в поміч. Польське військо, забувши недавні погроми, сьміло й безпечно пійшло йому на зустріч і приступило під Пилявцї, маленький, поганенький замочок над річкою Пилявкою, недалеко від Староконстантинова на Волини. Найзначнїйші й найбогатші пани позїздили ся до польського війска, а вибирали ся не як на війну, а як на якусь забаву. Везли з собою дорогі шатра, дорогу посуду, шати й убраня коштовні. „Не стільки з зелїзом, як з сріблом вибрали ся", і задавали в таборі своїм бенькети та пири, один перед другим вихваляючи ся розкошию та богатством своїм. Козаками не журили ся, думали їх без усякого клопоту погромити; глузували і кепкували з козацького війска. А Хмельницький, чекаючи татарської орди, їх умисно не зачіпав, ще й переговори про згоду з ними завів. Тягнув так цїлі два тижнї, а тимчасом все нові та нові полки козацькі до нього приходили; та й орда була близко — правда, що не цїла, а тільки частина. Поляки про се не знали. Дня 13. вересня звели битву з козаками; козаки умисно подавали ся, а потім побивали їх, так що ті застелили береги річки своїм трупом. Замішали ся Поляки, побачивши се, а тут несподївано ударила на них орда татарська. Тут у них душа упала. А до того ще, кажуть, Хмельницький підослав до Поляків свого чоловіка, що нїби не хотячи їм в руки впав та на допитах „усю правду" виспівав: що до Хмельницького буцїм то 40 тисяч Татар прийшло, і сам хан слїдом прибуде. Настра-

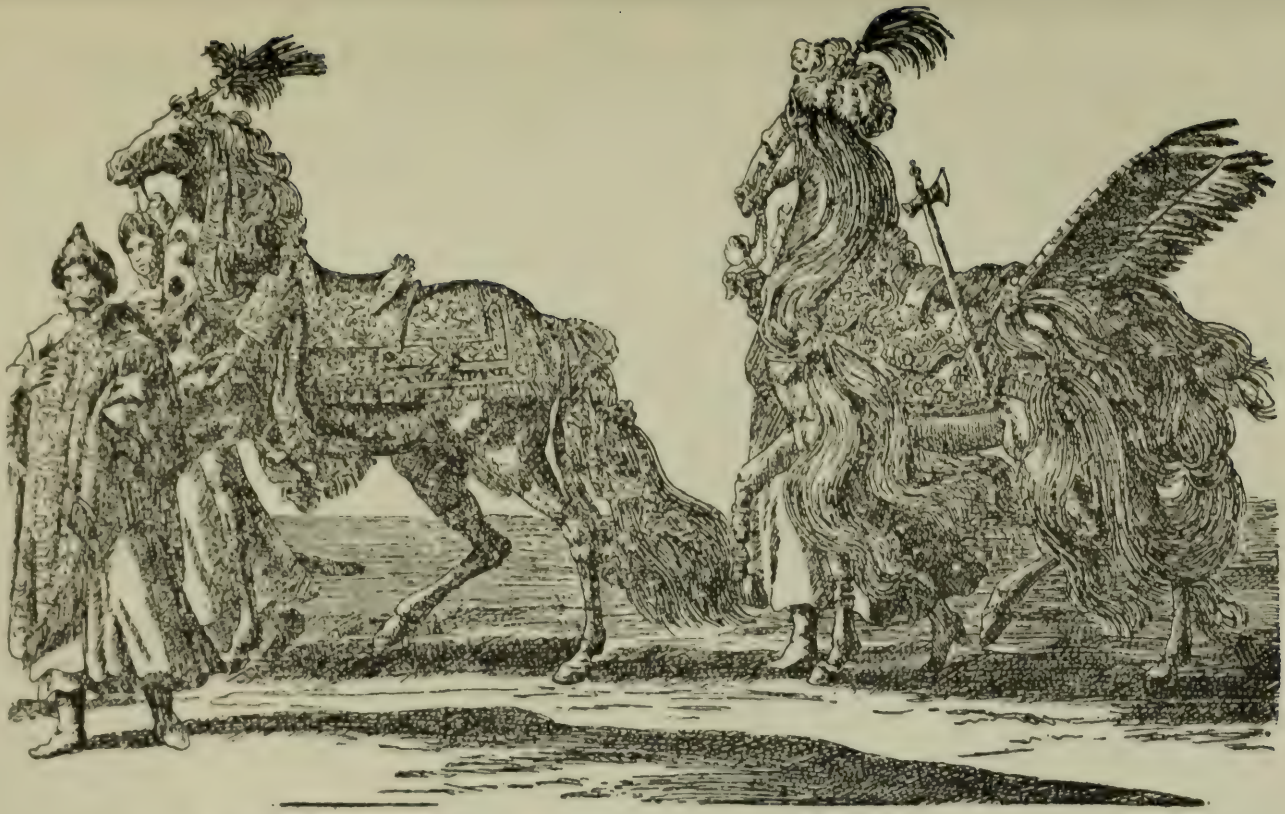

Панські коні в богатих уборах тодїшних (з старинного рисунку.
(Так виглядала козацька здобич під Пилявцями).

шили ся начальники польські, тут же зараз на полї, на конях раду вчинили, що їм робити. Місце, де вони стояли, було нїкчемне, не можна було на нїм боронити ся. Постановили кинути табор свій пребогатий, з усїм припасом, з усїми богатствами, — а відступати налегко, „комонником" (кінною). Та в ночи по таборі польськім пійшла чутка, що начальники потиху кинули військо. Тут уже такий страх напав на польське військо, що всї розум потратили. Почали тїкати куди видко, хапаючи, хто що запопав. Заславский утїк на однім кони, полишивши свої карити, пребогаті убраня, посуду і свій полк нїмецький. Про Конєцпольского казали, що з переляку перемінив ся убранєм з одним мужиком, взяв у нього коня і так тїкав, щоб не пізнали. Тїкали без памяти так, що деякі аж за Вислою опинили ся, як посьміяв ся з них Кисїль. Кождий кричав: „стійте", а сам аби до коня допав ся, летїв без очий, аби не зістав ся, — глузували з них Українцї.

Рано козаки виїхали під польський табор на герць, а від Поляків нї духу. Підїхали близше, а табор польський порожнїсенький. Тодї кинули ся на здогін. Рубали, брали в неволю. Але богато козаків, не дбаючи про утїкачів, кинули ся грабувати їх достатки, пребогатий обоз, і через те богато Поляків винесли цїло свої голови. За те бідні козаки пишали ся в дорогих атласових кафтанах, в золото-кованих поясах та дорогих, золотом вишиваних сапянцях, на богато вбраних конях панських.

Тодї не один козак за Хмельницького Бога просив,
Що не один панський жупан зносив.

Недобитки з війска польського зібрали ся у Львові. Найбільше покладали ся на Вишневецкого і йому головне начальство віддали. Він почав збирати гроші на оборону з львівських купців, міщан, попів; з церков і монастирів не тільки католицьких, але й православних забирали гроші, зо-

лото, срібло з престолів, з образів. Але забравши гроші, Вишневецкий полишив у Львові тільки маленьку залогу, а сам з грошима подав ся до Варшави. Військо козацьке тимчасом ішло на Галичину; передові полки вже прибували сюди, і весь український люд підіймав ся й тут, таксамо як на Волини. В Теребовлї вже зараз, як прийшла вість про побіду Хмельницького під Пилявцями, міщани завели у себе козацький устрій, настановили собі сотників, здобули замок, почали розбивати сусїдні двори шляхотські, побивати Поляків. Тесаме в Товмачі, Заболотові, Рогатинї, Потиличі, Янові і многих инших місцях. Міщани пристають до козаків, підіймають сусїдне селянство, і збройними ватагами ходять на сусїдні польські замки й двори, розбивають костели й монастирі католицькі, а Ляхів обіцюють „не живити нї одного на сьвітї". Таксамо дрібна українська шляхта приставала до козаків. Особливо підняла ся вона на Покутю, а головою її був тут Семен Височан. В Калущинї, на Підгірю, селян-повстанців зібрав ся полк з кількох тисяч, здобув собі гармати і гаківниці з польських замків і розбивав сусїдні двори панські.

Польське міщанство, що правило Львовом, бачучи таке навколо себе, в великім страху було: бояло ся і козацького війска, і своїх українських людий у себе дома, щоб не підняли ся на них. Хмельницький дуже легко міг би здобути Львів; але він не хотїв сього. Він і з Волини в Галичину пройшов більше длятого, щоб не стояти. Саме тодї збирав ся вже сойм елекційний, що мав вибрати нового короля, і Хмельницький нетерплячо чекав того вибору, бо аж новий король міг розпочати з ним переговори на добре й добути козацтву й народови українському якісь права і уступки від сойму. Попереднього разу козаки і всї Українцї подавали свій голос за королевича Владислава, бо сподївали ся всього доброго він нього, і він справдї добув Українцям ріжні полегкости. Тепер Хмельницький подав свій голос за меньшо-

го брата Володиславового Яна Казимира, і грозив, що буде оружно помагати йому на противників. Може сподівав ся, що Ян Казимир буде йому за се вдячний і такий прихильний буде для Українців, як його покійний брат; але помилив ся, бо Ян Казимир вдав ся не в брата, а в батька, що був козакам і всьому народови українському дуже неприязний.

Хмельницький простояв під Львовом два тижні. Поляки попалили передмістя і засїли в місті; було їм там тїсно і горячо від козацького бомбардованя. Козаки приступали то з того то з сього боку, або з гармат обстрілювали місто. Хмельницькому було Львова так потрібно, як печеного леду, а Полякам львівським, не знаючим того, душа терпла. Просили помилувати Львів; Хмельницький сказав, що задля Українців львівських помилує, але нехай заплатять окупу 200 тисяч золотих. А Львовян уже передтим вичистив Вишневецкий як тільки міг. Просили Поляки Хмельницького, щоби пожалував їх, зменьшив окуп, оповідали йому свою біду й недостатки; Хмельницький сказав, що дуже жалує, але окупу не може зменьшити, бо обіцяв ті гроші Тугай-Беєви. Тимчасом переняли козаки воду і так примостили добре гармати, що на улицях людий побивали. Мусїли Поляки піддати ся; зібрали що було гроший, а решту річами коштовними, ще й дарунки мусїли давати крім того Хмельницькому і його полковникам та справити обід козакам. Поставили бочки з горівкою, медом, вином; козаки пили до схочу ще й з собою забирали. А Поляки радїли, що з душею лишили ся. Вважали то чудом, що Хмельницький приступом міста не здобув; казали, що то сьвятий Ян з Дуклї оборонив місто від козаків і Татар, і на другий рік міщани поставили на честь того чуда памятку: стовп з статуєю св. Яна, що й тепер стоїть.

А козаки по тій учтї другого дня, 14. жовтня, пійшли зпід Львова під Замостє, міцну кріпость на границї Украіни, в Холмщинї (в теперішній люблинській ґубернії), де вже починаєть ся польський нарід. В Замостю стояло військо зібране Вишневецким. З тими силами, які мав, Хмельницький міг би взяти ту кріпость і те військо знищити дуже легко, аби тільки захотїв. Але він не хотїв задирати ся з Поляками, чекав вибору короля, і від нехочу тільки держав нїбито в облозї той замок; аж полковники козацькі дорікали і гнївали ся на гетьмана, що не добуває міста.

Нарештї перед пилипівським пущенєм приїхав до Хмельницького посол від нового короля. Вибрали таки Яна Казимира. Він сповіщав Хмельницького про свій вибір, обіцяв всякі полекші козакам і вірі православній, та просив Хмельницького першим дїлом відступити від Замостя. Хмельницький виявляв велику радість, казав стріляти з гармат, і сказав, що зараз іде назад на Украіну, сповняючи волю нового короля. Замостянам казав дати свому війску маленький окуп, всього 20 тисяч золот., і на самі заговіни пійшов на Украіну.

Поляки не тямили ся з радости.

VII.

В Києві.

Честь Богу, хвала на віки війску Днїпровому,
Що з божої ласки загнало Ляшки к порту Висляному*)!
І ти, Чигирине, місто Украіни, не меньшую славу
Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках булаву
Зацного**) Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця
Хмельницького чигринського, давного Запорожця!
Бог би указав і війску подав, аби їм справував,
Ажеби покорних од рук оних гордих аби ратував!
Учини ж, Боже, усїм нам тоже, аби булавою
Військо було славне, всьому сьвіту явне за його головою.

(Старинний вірш на честь Хмельницького).

---

*) Себто до Ґданьска (Данціґа), над Балтійське море.
**) Славного.

Хмельницький тїшив ся, що здобуде те, чого бажав — права і вільности козацькому війску і вірі православній. Починаючи повстанє, він на гадці мав кривди козацькі і хотїв їм поправи. Заликав і селян до повстаня — бо селяни, пристаючи до війска козацького, доступилиб і козацьких прав; а головно тому підіймав їх, що козацтву треба було селян до помочи. Про те, щоб поправити долю усього селянства й усього народу, Хмельницький тоді ще не думав. І пишний надіями на лїпше житє і буйний розріст козацтва їхав він зпід Замостя до старої столиці України—Києва.

Київ за попередні столїтя був сильно підупав через напади татарські; країна наоколо спустїла, і сам він став бідною кріпостию на пограничу, де крім вояків і слуг старостинських та кількох великих монастирів мало що животїло. Доперва як козаччина загородила Татарам дорогу на Україну, і в Києві почало оживати колишне житє. А що козаччина під оборону свою брала також і віру православну, то сюди почало переходити і православне житє церковне, тїкаючи від утисків, які воно по инших сторонах від Поляків тодї терпіло. Кілька учених монахів з Галичини — Єлисей Плетенецький і Захарій Копистинський, що один по другім були архимандритами Печерської лаври, Йов Борецький, що був митрополитом, і инші, за помочию свого земляка, Галичанина гетьмана Петра Сагайдачного, положили міцну основу під осьвічене, культурне житє: завели друкарнї, школи, братство для оборони української народности і віри, почали збирати ся сюди учені люди, почали виходити книжки, і Київ став новим культурним осередком (центром) українського національного житя.

Хмельницький доси осторонь стояв від сих київських кругів. Але тепер, як він перед Різдвом приїхав до Києва з походу, стрінув його Київ бучно-гучно. „Не два, а в десять разів більшу честь

йому показали, ніж своїм воєводам!", сердито записує сучасник-шляхтич. Митрополит Сильвестер Кос з патріярхом єрусалимським Паісієм, що тоді пробував у Києві, і з иншим духовенством виїхали на зустріч Хмельницькому далеко за місто; сила народу зібрала ся й радісно витала гетьмана; школярі і студенти приймали його віршами, „ораціями та аклямаціями", називали його Мойсеєм, що нарід український висвободив з кормиги польської, як Мойсей з єгипетської; величали спасителем і хранителем України, Богом їй даним і на знак того Богданом названим. По сій параді Хмельницький віхав на замок київський поруч з патріярхом, в його санях, при громі гармат і радісних криках народу.

З патріярхом, митрополитом та иншим духовенством він потім часто і довго розмовляв сердечно, і тут у перше відкрили ся йому очи на те, що робив він і що міг зробити для України, для свого народу. Доси він мав на гадці кривди й потреби козацтва, але зза козацтва виступала сила народня, всї верстви українського народу, що з радісними, повними надії очима звертали ся тепер до славного побідителя Поляків, простягали до нього руки, благаючи визволеня „з іга ляцького єгипетського". Патріярх і инше духовенство, з яким вів розмови Хмельницький, налягали головно, розуміють ся, на оборону православної віри. Але віру тоді нерозривно звязували з народностию: оборона православної віри була обороною української народности. Патріярх Паісій благословляв Хмельницького на боротьбу за православну віру та прирівнював до Константина Великого, що став великим покровителем христіянської церкви; і заразом, як кажуть сучасники, називав його князем Руси (України), головою української держави.

Сими намовами патріярха і сердечними розмовами з ним Хмельницького польські комісарі

поясняли ту переміну, яку помітили в Хмельницькім, коли приїхали до нього по Різдві для переговорів. Але крім того діяло ся наоколо і инше неодно таке, що підіймало його дух і надії. Сусідні держави із здивованєм придивляли ся його побідам над Польщею, тоді ще такою сильною і могутною. Бачили в нім полїтичну силу, шукали його приязни і союза. Польські комісарі, приїхавши, застали у Хмельницького післанців від царя і угорських послів (від воєводи семигородського Ракочія); вів зносини Хмельницький також з Туреччиною, з Волощиною, а згодом ввійшов у порозумінє ще з Швецією. І бачив, що може знайти в потребі поміч собі і підмогу у инших володарів.

Отже коли приїхали комісарі від короля — Кисїль, що саме дістав від короля воєводство київське, та його брат і инші, — помітили вони в Хмельницькім велику переміну. Як передтим він був неохочий до війни, так тепер все на Україні до нової війни готувало ся. Козаки сушили сухарі, виливали кулї, припасали порох. Орда стояла на поготові коло границї Київщини. Хмельницького комісарі застали в Переяславі. Привезли йому ласкаву грамоту королївську, де король давав йому титул гетьманський (доси так тільки називали козацьких вождів, а властивий їх титул був „старший війска запорозького", а гетьманами титулували ся начальники війска польського та литовського). Привезли клейноти гетьманські: дорогу булаву, висаджену туркусами (бірюзою), хоругву з білим орлом (польським гербом) та іменем королївським, труби і бубни срібні.

Хмельницький приняв комісарів серед круга військового з старшиною: стояв під бунчуком, в червонім альтембасовім (парчовім) кобеняку. Коли Кисїль почав мову і згадав про ласку, яку король має до війска козацького, закричав полковник Джеджалий: „Король як король, але ви, королевята, князї, богато броїте — і наброїлисьте! І ти,

Кисілю, кість від кости нашої, відірвав ся від нас і пристаєш з Ляхами!" Хмельницький теж нїякої особливої утїхи не показав. А на обідї, до себе запросивши комісарів, таки вже й зовсім неприязно і гнївно почав говорити в відповідь на слова Кисїля, що почав оповідати, як то король сповняє всї бажаня Хмельницького: привертає давні вільности козацькі, побільшує число козаків, дає свободу вірі православній. А на пізнїйших розмовах Хмельницький таки й просто заявив, що тепер уже не хоче мирити ся з Польщею, і нїяких від неї ласк не потребує:

„Був час зі мною трактувати, як мене Потоцкий шукав за Днїпром. По жовтоводській і корсунській іграшцї — був час. Під Пилявцями і Константиновом — був. На останок під Замостєм і як я від Замостя йшов до Києва 6 тижнїв — ще був. Тепер уже на се часу нема. Я доказав, про що не мислив зразу; тепер докажу, що тепер намислив. Визволю з ляцької неволї руський (український) народ увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воювати-му за нашу православну вїру. Поможе менї в тім весь народ, по сам Люблин, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, мати-му їх 200, 300 тисяч", — казав Хмельницький комісарям.

„За границю війною не пійду, на Турчина і Татарина шаблї не підійму! Досить маю тепер на Українї, на Подїлю й Волини. Досить простору, достатку і пожитку в землї і князївстві моїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: „сидїть і мовчіть, Ляхи!" І дуків і князїв туди загоню! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно! Не стане менї на Українї нога жадного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хлїб їсти — нехай війську запорозькому буде послушний!"

„Малий я і незначний чоловік, але з волї божої став я самовладцем і самодержцем руським (українським)!"

„Ляцька земля згине, а Русь (Україна) буде панувати! — скоро, ще сього року!"

Даремно Кисїль хотїв відвести Хмельницького від таких намірів та привести до згоди з Польщею. Хмельницький не хотїв згоди, бо знав, що Польща однаково не згодить ся на те, чого він тепер хотїв — щоб увесь нарід український став свобідним, незалежним, сам собою правив ся, і нога польського пана та жидівського орендаря на українській землї не ступила. Комісарі, побачивши, що нїчого не вдїють, замовчали, вже не спорили ся, притакували на все, що Хмельницький казав, аби тільки цїло з рук його вийти. І поїхали, несучи королеви і Польщі вість, що з Хмельницьким мусить бути нова війна.

VIII.

Зборівська угода.

Нуте, козаки, у скоки,
Заберемо ся під боки,
Заженїм Ляшка вражого сина
Аж за той Дунай глибокий!

Як тільки комісарі повідомили короля, що Хмельницький не хоче мирити ся, король зараз почав збирати ся до війни. Всю шляхту покликано в похід (се звало ся „загальним походом" або „посполитим рушенєм"). Та щоб шляхту зібрати, на се треба було часу. Тимчасом Хмельницький з козаками і з ханом татарським, що тепер сам своєю особою прийшов з своєю ордою, — лїтом рушив на Волинь, на польське військо реґулярне, під начальством воєводи Фірлея, що не чекаючи шляхотського походу пійшло було на козаків. Коли посунув на нього Хмельницький, Фірлей почав відступати назад, та кликати в поміч короля, що

Адам Кисїль, воєвода київський
(коло нього вид Максаківського монастиря, що він поставив).

збирав шляхотські полки. Та поки король зібрав ся, Хмельницький окружив уже Фірлеєве військо під Збаражем, на границі Волини й Галичини. До Фірлеєвого війска пристав ще Вишневецкий з своїм полком, і йому віддано головну команду; проте польське військо було дуже слабке супроти козацького, і ледви тримало ся в облозї.

Хмельницький умисно непокоїв неустанно Поляків, посилав підїзди, чинив атаки; у нього було богато війска, і він міг його міняти, а Поляки пропадали від тої вічної трівоги та роботи, копаючи вали. До того ще инша біда: Хмельницький навмисно змушував Поляків до неустанної стрільби, аби свій порох скорше вистріляли, і дїйсно згодом не стало у них пороху. Припасу й їжи забракло. Дійшли до останної біди: поїли коний, їли стерво, собак, котів, миший, суху шкіру гризли, воду теж пили таку, що гидко глянути — бо приступ до ріки козаки відняли. А козаки обстрілювали їх неустанно з своїх валів, не даючи голови виставити з шанців; гаками витягали Поляків відти і убивали.

Воєвода Кисїль, що був при війску, просив Хмельницького помилувати Поляків, випустити їх. Хмельницький хотїв, щоб йому видали Вишневецкого й инших начальників, віддали зброю, відступили ся з України. Полякам вся надія зіставала ся на королївське військо. Раз-у-раз благали помочи вд короля, бо вже дальше не витримають. Нарешті король, бачучи, що таки пропаде військо, пійшов ратувати, не чекаючи всїх шляхотських полків. На дорозї оголосив, що Хмельницький зрадник і ворог, король скидає його з гетьманства, а на його місце настановляє иншого, Забуского на імя. Легко то було сказати!

Хмельницький пильнував королївського походу, і як король став зближати ся до Збаража, він покинув тут частину свого війска, а сам з ханом зайшов під Зборовом короля з його військом. В

хмарний, дощевий день, на переправі через річку застукав він королівське військо, зовсім несподівано. Страшенно погромив, побив і окружив його з усіх боків — ні туди ні сюди, попав сам король Хмельницькому в руки.

Страшну ніч пережили Поляки, попавши в матню. В війску пійшла знову поголоска, що король утік з війска, і все готове було тікати куди видко, як під Пилявцями. Король мусів обіздити військо в ночи, осьвічений факелями (смолоскипами), аби всї бачили, що він не втік, і так трохи заспокоїв своїх. Але вийти цїло таки не було надії. Рішили попробувати відвести хана від Хмельницького, написали до нього лист. І се удало ся! Хан сказав, що відстане від козаків, коли король заплатить йому гроші за всї роки і позволить Татарам набрати собі людий в неволю на Українї і в польських землях; а Хмельницькому король аби дав, чого він схоче. Король пристав на се. Тодї хан почав намовляти Хмельницького, аби сказав королеви, чого хоче від Поляків, і на тім помирив ся. Хмельницький почав хана відмовляти, нагадував йому присягу його союзну; але хан не слухав і наставав на Хмельницького, аби мирив ся. Мусїв тепер Хмельницький пожалувати, що не воював Поляків торік, як мав їх у руках, а тепер хан ним командував. Мусїв мирити ся, бо инакше-б хан перекинув ся до Поляків.

Спинив Хмельницький битву, почав переговори.

Стало на тім, що війска козацького буде 40 тисяч, в воєводствах київськім, браславськім і чернигівськім*). В сї воєводства, де мешкатимуть козаки і стояти-ме військо козацьке, військо польське не має входити; не мають теж входити туди Жиди і єзуїти. Всї урядники в тих воєводствах мають бути з Українців православних. Унія

*) По теперішньому губернії: чернигівська, полтавська, київська і сусїдні части подільської і волинської.

буде скасована. Митрополитови православному дано місце в сенатї між владиками католицькими польськими. В усїм иншім зістануть ся давні порядки. Таку згоду підписано в перших дня серпня 1649 р.

Було се дуже богато, як порівнати з тим, чого хотїв Хмельницький, подіймаючи повстанє. Але як порівнати з тим, для чого він не схотїв з комісарями годити ся і наново зачав війну — се було дуже мало. Хмельницький почав наново воювати, бо хотїв Україну зовсїм від Поляків визволити, зробити її вільною, свобідною. А тимчасом мусїв годити ся на те, аби знову на Україну вертали ся польські пани, і всї, хто не попав між ті 40 тисяч козаків, мали бути знову панськими кріпаками, робити на них по давному. Сорок тисяч козаків, та деякі права для православної віри, для православних духовних і панів — а для українського селянства майже нїчого або таки й зовсїм нїчого!

Сумно вертало ся козацьке військо з походу, і з жалем стрічали його на Українї. За той час, коли козаки воювали з Поляками, військо литовське пустошило Україну; козакам дуже трівожно було за свої сїмї, але все тримали ся, слухали ся гетьмана, щоб з Поляками покінчити. А от як покінчили! А Татарва розкинула ся по Українї, забираючи безборонних людий в неволю за королївським дозволом.

Люди не знали, що Хмельницький не волею замирив ся, і що не його воля була в тім, що орда людий брала. Нарікали на Хмельницького, проклинали його, що позволив ордї людий забирати:

Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула,
Що велїв ордї брати дївки й молодицї!

Оповідали на нього навіть, що він умисно людий обезпечував своїми листами, аби Татар не бояли ся, з міст виходили, а тодї Татари з засїдок випадали й людий у неволю забирали.

Як то було Хмельницькому чути!...

А тут пани польські, покладаючи ся на згоду, почали вертати ся на Україну, або присилали своїх управителів. Хмельницький знав, який жаль між людьми піднїметь ся, як пани схочуть старі порядки заводити. Тому відтягав се, скільки міг: казав, що шляхті не можна вертати ся, поки сойм не затвердить зборівської умови. Але потім, як сойм затвердив, таки мусів пускати шляхту, мусів списувати реєстр козацький. Списував теж так, що в військо козацьке може три рази стільки війшло ніж скільки мало бути: записував цілі сїмї, до кождого козака додавав двох помічників, та осібні ще козацькі охочо-комонні полки позаводив. Але що! хоч би й сто тисяч в козаки завів — що то значило для України? Таки більше людий мусїло вертати ся в кріпацтво. Мусів сам наказувати людям, аби панів слухали ся, назад їх приймали. Мусів сам карати за непослух. А людям через те до Хмельницького серце відпадало; не всї розуміли, що він то не з власної волї робить — та й хоч би не з власної волї, то чи людям було лекше? Богато кидало свої хати й рілю, та переходило за границю московську, в Слобідщину (теперішну харківську, курську та воронїзьку губернію), щоб здихати ся Поляків, і там осїдали ся на віки. Так заселили ся тамошні українські осади.

Бачив се все Хмельницький і міркував, що не обійдеть ся без нової війни з Польщею. Як буде пильнувати трактату та згоди з Поляками, то сам зійде на польського слугу, а нарід український від нього відвернеть ся. Та й сам він не того-ж хотїв.

Почав помалу збирати ся до нової війни, щоб Польщі збути ся. Шукав собі помочи за границею. Знову хана намовляв на Польщу, а крім того заходив ся у турецького султана, що під своєю рукою мав хана яко васаля (підручного) свого: хотїв Хмельницький, щоб султан наказав ханови помагати Хмельницькому. Також Московщину силував ся привести до війни з Польщею. Московщи-

на передтим дуже сильно терпіла від Польщі, і та забрала від Москви пограничні землї; бояри московські і хотїлиб зачати війну, щоб вернути втрачене, і бояли ся. Довго вагали ся, слухаючи намов Хмельницького, поки нарештї рішили ся.

Сина свого Тимоша Хмельницький хотїв оженити з донькою волоського господаря Василя Лупула, сподївав ся з того мати поміч з Волощини, а може й думав з часом побачити сина господарем молдавським. Лупул згодив ся на се радо, а потім став крутити: відмовляв його другий зять, пан литовський Радивил, великий ворог козаків. Хмельницький, розгнївавши ся, зовсїм несподївано, в осени 1650 р. напав на Волощину і наробив тут страшної руїни. Як стара дума се оповідає:

Із низу Днїпра тихий вітер віє, повіває,
Військо козацькеє в похід виступає!
Тільки Бог сьвятий знає,
Що Хмельницький думає гадає,
Об тім не знали нї сотники,
Нї атамани куріннї, нї полковники...
Як до Днїстра прибували,
Через три перевози переправу мали.
Сам Хмельницький наперед всїх рушав,
До Хотина прибував, до Василя молдавського листи посилав:
„Ей Василю молдавський, господарю волоський!
Чи будеш зо мною бить ся, чи мирить ся?
Чи городи свої волоськії уступати,
Чи червінцями полумиски сповняти?"
Тодїж Василій молдавський господар волоський
Листи читає, назад відсилає,
А в листах приписує:
„Пане гетьмане Хмельницький,
Батьку Зінов Богдане чигринський!
Не буду я з тобою нї бить ся, нї мирить ся,
Нї городів тобі свої хволоських уступати,
Нї червінцями полумисків сповняти!
Не лучше-б тобі покорити ся меньшому,
Нежели минї тобі старшому?"
Оттодїж то Хмельницький як сії слова дочував,
Так він сам на доброго коня сїдав,
До города Сороки поїзджав,
На город Сороку поглядав, іще стиха словами промовляв:
„Ей городе, городе Сороко!

Ще ти моїм дітям козакам незаполоха —
Буду я тебе діставати,
Буду я з тебе великії скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому таляру на місяць жалуваня давати!"
Оттодї то Хмельницький як похвалився,
Так гаразд добре й учинив:
Город Сороку у неділю рано знад обіддє взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годинї до города Сучави припав,
Город Сучаву огнем запалив і мечем ісплїндрував.
Тодї Ляхи із города із Сучави утїкали,
Василю молдавському знати давали.
То Василій молдавський до Яс прибуває,
Словами промовляє:
„Ой ви Яси мої, Яси, були єсте дуже красні,
Та вже не будете такі, як прийдуть козаки".
То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив, гетьманщину звеселив.
В той час була честь, слава, військовая справа!
Сама себе на сьміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала.

Лупул мусїв заплатити Хмельницькому великі гроші, аби уступив ся з Волощини з своїм війском, і на Різдво обіцяв віддати доньку свою за Тимоша Хмельниченка.

IX.

Білоцерківська угода і трета війна.

Ой чого ти почорнїло, зеленеє поле?
Почорнїло я від крови за вільную волю.
Круг містечка Берестечка на чотирі милї
Мене славні Запорожцї трупом своїм вкрили.

Помітивши, що Хмельницький накладає з ріжними державами, Поляки вже з зими 1650 р. почали й собі готовити ся до війни. Перший зачепив ся з козаками Калїновский, недавно викуплений з татарської неволї. Полковник браславський Данило Нечай, славний козак, забрав до свого полку сусїдні округи подільського воєводства; Калїновский казав йому уступити ся. Нечай не по-

слухав. Каліновский несподівано напав на нього і погромив у місті Красному. Сам Нечай положив там голову. Осьміливши ся тим, Каліновский пійшов на Винницю, на иншого славного полковника, Івана Богуна. Але Богун засів у Винниці і замучив Каліновского підіздами. А тимчасом надтягли полки від Хмельницького і погромили польського гетьмана під Винницею ще красше ніж колись під Корсунем: Хмельницького козаки ударили зпереду, а Богун з Винниці вдарив ззаду; Поляки перелякали ся так, що не тямили себе й кинули ся тікати, покинувши все. Розгубили все чисто, тікаючи до Бару, і трохи не пропали від морозу до решти (було то з початком марта). Каліновский з своїми недобитками утік до короля, що стояв в Холмщині, збираючи в похід шляхту. Був тепер Хмельницькому добрий час вдарити на Поляків, поки не зібрали ся ті шляхотські полки. Але він утратив час, бо конче хотів дочекати ся хана. Змусив хана через турецького султана іти йому в поміч, та як кажуть, силуваним конем не далеко заїдеш. Хан сердив ся, що Хмельницький його через султана змушує силоміць. Довго збирав ся, аж літом Хмельницький діждав ся його, та на свою голову. Була се хиба у Хмельницького, що він десь собі все на стороні помочи дуже шукав, а меньше пильнував мати силу у себе дома, в своїм народі.

Рушив з ханом. Польське війско тимчасом перейшло на Волинь, під Берестечко (недалеко Володимира); досить його вже за той час назбирало ся, бо Хмельницький з ханом надтягнув аж в початках липня. Але з початку козакам вело ся досить добре. Козаки закрали ся в ночи в польський табор; богато покололи сонних, поки підняла ся трівога. Та все зіпсувала зрада хана. В горячій битві Татари раптом кинули все і побігли. Хмельницький поїхав до хана, аби довідати ся, що стало ся. Хан толкував ся ріжними причинами, але

другого дня з цілою ордою покинувши табор, пустив ся геть від Берестечка. Хмельницький з козаками кинув ся за ними, щоб його затримати; пригадував присягу, докоряв. Хан казав, що він не тікає, а тільки хоче спинити Татар, що почали самовільно тікати. Але Хмельницького від себе не пускав; Виговського, писаря військового, що з козацького табору приїхав, довідати ся, що діється ся з Хмельницьким, хан теж затримав. Тимчасом у війску козацькім наступила трівога — не знали, що стало ся з Хмельницьким; до того бояли ся, що Татари тепер пустять ся на Україну й почнуть знову ясир брати. З полковників ніхто без Хмельницького не хотів взяти команду на себе, бо знали, що Хмельницький сього не любить, і бояли ся його гніву. Потім казали, що полковник Гладкий за се головою заплатив, що кілька день без Хмельницького командував. Зачали переговори з Поляками, але ті зажадали, щоб козаки видали їм гармати і старшину; на се козаки не пристали. Але богато їх тікало з табору, а знайшли ся й такі, що передавали ся до Поляків. Поляки почали добувати козацький табор, приступами і гарматною стрільбою; козаки тримали ся кілька днів, потім рішили потиху відступити, й почали робити гати на болотистій річці, що була ззаду за ними.

Поляків забавляли битвою, а тимчасом гатили болото, чим мали — возами, шатрами, кожухами, і так зробили гати, й зачали переходити. Поляки поставили були заставу на другім боці; але той полк, побачивши козаків, налякав ся і вступив ся. Все йшло добре; командував Богун, і мабуть добре вивів би військо. Але в таборі почав ся переполох: хтось пустив чутку, що старшина вся втікла і полишила військо на заріз. Без тямки кинули ся люди на гати, почали товпити ся, одні других скидали в болото. Даремно Богун приїхав умисно з другого берега, щоб заспокоїти — що нікого не лишать, всі перейдуть, тільки треба порядку. Люди не слухали, робили замішанє. Поляки, помітив-

ши се, ударили на табор. Тут почала ся вже безтямна втїкачка — кидали все і тїкали. Богато притім народу побито — „мабуть не було такого, що не вбив би козака", пише один Поляк. Забрали чимало здобичи — „хоч і не так, як козаки під Пилявцями, бо козаки не уживали срібної посуди і не їздили в каритах", завважує він же. Декотрі козаки притім боронили ся сьміливо до упаду, але не помагала хоробрість, як розбив ся порядок. Той же Поляк оповідає наприклад, що віддїл козацький, душ двіста або триста, заложив ся на острові серед болота і боронив ся; Потоцкий, бачучи їх відвагу, обіцяв помилувати, нехай піддають ся, але вони не схотїли. Викинули гроші з гаманців у воду, на знак, що будуть боронити ся на смерть, і били ся до кінця. Коли польське військо наступило і зігнало їх з острова, вони далї в болотї боронили ся одинцем. Один добив ся до човна і відти відбивав ся косою кілька годин. Сам король „з радостию" придивляв ся сьому. Стріляли в него, але не могли трафити. Нарештї один Поляк теж з косою, розібравши ся, пійшов на козака і вдарив його косою, а потім прибив списом.

Аж тепер Потоцкий помстив ся на козаках. Посунув далї на Украйну, а з Литви гетьман Радивил. Козаки одначе боронили ся до упаду, і військо польське помалу тільки поступало наперед. Не тільки чоловіки, а й жінки били ся, і Поляки теж не жалували не тільки чоловіків, а й жінок та дїтий. Хмельницький, вирвавши ся від хана, збирав військо під Корсунем і знов кликав хана в поміч. Одначе козаччина не була охоча до війни по недавнім замішаню й погромі. Хмельницький вислав до Потоцкого лист, згоду укладати. Воєвода Кисїль знов був посередником. Потоцкий побачив, як завзято боронить ся людність, як трудно йде війна, і теж був не від згоди. Тимбільше, що найзавзятійшого ворога козаччини не стало: Ярема Вишневецкий вмер у походї від різачки.

Наконець під Білою Церквою в середині вересня 1651 р. договорили ся відновити згоду. Хмельницький хотів, аби була наново зборівська угода. Потоцкий не годив ся, і значно пообрізував ті права, які дано було тоді. Козацького війска тепер мало бути тільки 20 тисяч, і козаки могли мешкати тільки по королівщинах київського воєводства. Шляхта польська може зараз вертати ся на Україну, тільки податків не збирати-ме, доки реєстру не спишуть; Жиди також можуть скрізь жити і оренди тримати. Орду Хмельницький має відправити і більше з чужими державами зносин не вести.

На Україні дуже нарікали на сю угоду і на Хмельницького, що довів до того Україну. Як в думі говорить ся:

Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив,
Що з Ляхами із мостивими панами у Білій Церкві замирив?
Та велів Ляхам мостивим панам
По козаках, по мужиках стацією стояти,
Та не велів великої стації вимишляти.
То щеж то Ляхи мостивії пани по козаках і по мужиках
[поставали
Та великую стацію вимишляли...

В ріжних місцях підіймали ся навіть бунти проти Хмельницького. Люди не хотіли приймати панів, не хотіли терпіти насильств і здирств польського війска, що розкватировано на Україні. Сила народу тікало на Слобідщину. Хмельницький потішав людий, що то не довго терпіти, на весну буде знову війна. Як у тій же думі:

Тодїж то стали козаки у радї як малії дїти,
Від своїх рук писали, до гетьмана Хмельницького посилали,
А в листах прописували:
„Пане гетьмане Хмельницький
Батьку Зинов наш чигиринський!
За що ти на нас такий гнїв положив,
Нащо ти на нас такий ясир наслав?"
Тодїж то Хмельницький листа читає,
Стиха словами промовляє:
„Ей козаки, дїти, друзї, небожата!

Погодїте ви трохи, мало, небогато,
Як від сьвятої Покрови до сьвятого трехдневного Воскресеня,
Як дасть Бог, що прийде весна красна —
Буде наша вся голота рясна!..."

На весну (1652) Хмельницький справдї закликав до себе орду. Він виряджав тодї сина Тимоша на Волощину на весїлє. На дорозї, на Подїлю, стояв з військом Калїновский, і Хмельницький догадувавсь, що він Тимоша з військом не перепустить, бо Полякам того весїля не хотїло ся. Тому пійшов назірцї за сином. І справдї Калїновский заступив дорогу Тимошеви: сподївав ся зі всїм військом його знищити, а не знав, що Хмельницький з усею силою за ним іде. Напав Калїновский під Батогом, коло Ладижина, і наскочив на військо старого Хмельницького. Поляки кинули ся тїкати назад. Самого Калїновского вбито, відтяли йому голову і післали Хмельницькому. Польське військо погромлено так, що ледви яка сотчина з великих тисячів лишила ся. Відплатили козаки за Берестечко.

Тиміш пройшов на Волощину, у Яси, й справив своє весїлє. А з Поляками тим чином почала ся нова, останна вже війна. Було се лїтом 1652 р.

Війна отся потягла ся довго і марудно. І з польської і з української сторони те войованє безконечне потомило людий, понищило все військо, скарб і край. Воювали від нехочу, тому що не вміли так погодити ся, щоб жити у згодї — не бачили виходу иншого крім війни, і воювали ся хижо, нелюдсько, нищачи, побиваючи супротивника без милосердя.

На весну (1653) Тимошевого тестя Лупула скинув з господарства його мінїстер (льоготет), піднявши повстанє. Тиміш пійшов ратувати тестя. Не на добро йому вийшла ся женячка — наложив він головою за свого тестя в Волощинї. Поляки помагали новому господареви, що скинув Лупула; польське і волоське військо обложило Тимоша в Сучаві, а инше польське військо стало на Подїлю, щоб не пустити Хмельницького, колиб пійшов си-

на ратувати. Хмельницькому не легко було зібрати військо, бо старшина була невдоволена, що він при своїх злиднях мішає Україну в ту волоську справу. Потім Хмельницький ще довгенько чекав хана. Аж під осінь пійшов з ханом на Волощину. Але було вже запізно: на дорозі стрів труну, везли Тимоша до батька; з гармати влучили його підчас облоги, і смерть прийшла з тої рани.

Польське військо виступило проти Хмельницького. Довго стояли вони одні проти других. Нарештї Поляки знову перетягли хана на свою сторону. Але Хмельницький уже сим не журив ся; він уже мав проти Польщі инших союзників: саме прийшла вість, що Москва приймає Україну під царську руку і починає воювати ся з Польщею.

X.

Угода з Москвою.

Стоїть в селї Суботові на горі високій
Домовина України широка, глибока.
Отто церква Богданова: там то він молив ся,
Щоб Москаль добром і лихом з козаком дїлив ся...

Москва довго вагала ся: бояла ся війни з Польщею, але розуміла також, що як би Польща взяла гору над козаччиною, то зараз би Хмельницького на Москву напустила. Не раз Поляки напускали козаків на Москву і тим добре давали ся їй в знаки; і сим разом на щось таке заносило ся. І конець кінцем Москва рішила виступити проти Польщі; вже на початку 1652 р. справа ся була порішена в царській думі. Але мішати ся в сю справу Москва хотїла не инакше як тільки так, щоб Україна піддала ся під царську руку, верховну власть царя над собою признала. Хмельницький годив ся на се, бо йому хотїло ся всякою ціною втягнути Москву в війну з Польщею; на все згоджував ся, просив тільки присилати як найскорше військо на Україну, на Поляків. І от в осе-

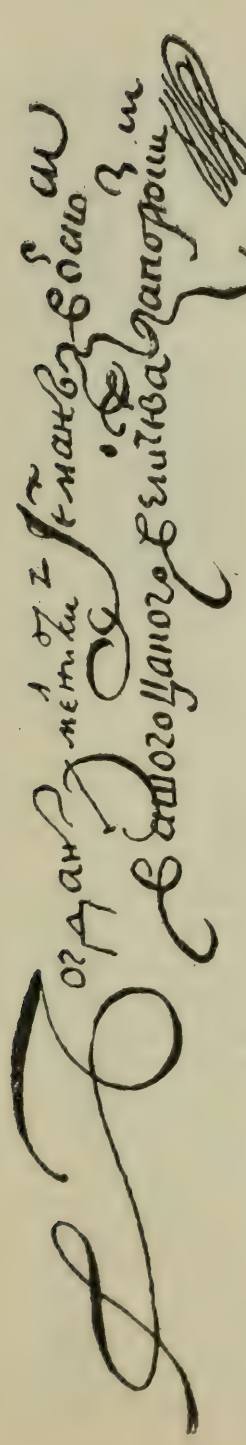

Підпис Б. Хмельницького на листї до царя („Богданъ Хмельницький гетьманъ з войском вашого царського величества запорозким"). Розмір трохи зменшений.

ни, коли Хмельницький стояв на Поділю, дістав він вістку, що вже їдуть посли до нього з Москви: цар обіцяє прислати військо на весну і посилає великих послів, щоб приняти присягу від Хмельницького і від Українців. Хмельницький наказав посольству їхати до Переяслава, і сам поїхав туди.

Під новий рік приїхали московські посли — був то боярин Бутурлін, окольничий Олферєв і думний дяк Лопухін*), з великим двором. Вони везли царську грамоту Хмельницькому і клейноти. Стріли їх полковник переяславський Тетеря і протопоп. На Водохрещі приїхав Хмельницький з старшиною, і Бутурлін сповістив його, що треба скликати раду, щоб на нїй передати царську грамоту. Дня 8. сїчня 1654 р. була рада; військо рішило вийти в угоду з московською державою і приняти зверхність московського царя. Потім прочитано царську грамоту — в нїй цар обіцяв Україну в ласцї тримати і від ворогів охороняти. Посли покликали йти тепер до церкви складати присягу. Але в церкві Хмельницький сказав послам царським наперед присягти і м е н е м царським, що

*) Боярин — найвисший чин в тодїшнїй Москві, потім окольничий, потім думні дворяни і дяки.

цар Україну не видасть польському королеви, буде її боронити і вільности й права українські буде в цілости тримати. Бо в Польщі король перед тим як йому присягали на вірність, складав перше таку присягу. Та бояри сказали, що Московщина не Польща, московський цар підданим не присягає, бо він самодержець; але нехай не боять ся — цар їх не видасть і всї вільности і права оборонить і помножить.

Ся несподіванка дуже здивувала гетьмана і старшину. Не знали, що робити. Вийшли з церкви і радили ся на подвірю Тетері. Міркували — таки не можна без царської присяги. Післали до Бутурліна знову, аби таки присягнув, бо військо буде сумнівати ся і не схоче цареви присягати, як Бутурлін не присягне. Але посли московські стояли на своїм, що присягати не можуть. Довго так переговорювали ся. Нарештї Хмельницький з старшиною, побоявши ся, щоб уся справа не розбила ся через ту присягу, — аби московської помочи не стратити, сказали, що вже присягнуть так, а потім пішлють до царя, щоб він видав їм грамоту і там пообіцяв Українцям, що вони хотять. І присягли. По тім посли передали Хмельницькому клейноти і дари: дорогоцінну булаву, хоругву, дорогий золототканий кафтан, шапку і соболині міхи (їх московське правительство тодї давало як гроші, бо само збирало ними податки з народів сибірських).

Потім посли почали приводити до присяги козаків і нарід український, по городах і селах. А Хмельницький з старшиною став виряджати послів до царя і виробляти їм наказ, чого мають просити для війска і для України. Поїхав військовий судія Богданович і полковник Тетеря з великим двором. До Москви приїхали в перших днях марта. Цар приняв їх з великою честию. Посли передали йому грамоту Хмельницького, гетьман в ній висловляв утїху, що Україна прийшла в союз з

Московщиною і під зверхність московського царя; просив, аби цар потвердив права і вільности українського народу — як царські посли обіцяли, що дасть їм права більші ніж мали за князїв давних і за королїв польських. Потім українські посли виложили перед боярами, чого хоче гетьман і військо Запорозьке. На підставі того уложено було так звані „статї Богдана Хмельницького", що потім цїле столїтє брали ся за підставу українського житя: які зміни потім не виходили, як не відміняли ся відносини до Москви, то все покликували ся на ті „статї Богдана Хмельницького", що по ним має все бути, і по ним нїбито все ведеть ся.

„Статї", котрі важнїйші, були такі:

Права і вільности всякого стану людий потверджують ся.

Всякі виборні уряди і суди мають свобідно відправляти ся, і нїхто до них не може мішати ся.

Гетьмана вибирає військо свобідно.

Війска козацького має бути 60 тисяч.

Гетьман має право вести зносини з иншими державами.

Не все одначе тут було, чого собі військо козацьке і люди українські бажали. Українцї хотїли, аби московське правительство зовсїм не мішало ся в українські порядки, в управу й житє; щоб на Українї не було нїяких московських начальників, а тільки самі українські, вибирані самими людьми; щоб церковні порядки нї в чім не зміняли ся, і церква українська зіставала ся, по давньому, під зверхностию патріярха царгородського, а від московського патріярха була не залежна.

Се все було не в лад московським боярам; на деякі справи зовсїм не дано нїякого рішеня, — так тимчасом полишено, як було, але нїчим не забезпечено від змін на будуче; а в дечім і відмовлено. Через те пізнїйше Українцї і Москва кожде

в свій бік тягнуло: Українці хотіли розширити і доповнити ті „статї Богдана Хмельницького" новими правами і постановами, щоб московське начальство не мішало ся до українського житя. Московське-ж правительство навпаки хотіло підвести Україну під московські порядки, обсадити українські городи московськими воєводами, духовенство українське підвести під власть московського патріярха. З того потім вийшли великі свари і війни.

То виявило ся згодом, але дещо зараз по переяславській присязї почало виходити таке, що Українцям не подобало ся. Хмельницький з тим заходив ся коло Москви, щоб відти як найскорше воєнну поміч дістати на Поляків. Замісць того зараз по присязї переяславській прийшли воєводи московські в Київ, а з ними дві з половиною тисячі московських стрільців. Вони заходили ся ставити собі кріпость в Києві, для неї вибрали собі місце коло Софійського собору, на митрополичих ґрунтах. Митрополит не хотів давати того ґрунту, але воєводи йому веліли дати, бо инакше силоміць візьмуть. Митрополит хотів боронити ся, але потім побачив, що таки не устоїть ся. Поставили кріпость, поставили в нїй своє військо, і тримали в своїх руках цїлий Київ, казали собі приносити ключі від міських воріт, від себе висилали людий провідувати про ворогів.

Таким чином уже зараз побіч гетьмана і полковників козачих зявили ся инші хазяї на Українї, що пильнували і самого гетьмана і всю людність українську. І таких воєводів бояри хотіли прислати й до инших значнїйших українських міст.

Митрополит не дуже хотів присягати цареви, і своїх слуг до присяги ставити, бо під його рукою зіставали ся православні в тих землях українських і білоруських, що лишили ся під Польщею: він бояв ся, щоб з того не було тим православним якого клопоту від польського правительства. Але воєводи веліли його слугам присягнути. А далї по-

чали намовляти, щоби признав власть московського патріярха над собою.

Все се не подобало ся на Україні, і деякі побоювали ся, щоб з того не вийшло якої біди. А деякі полковники, як от Іван Богун, і зовсім не схотїли присягати московському цареви.

XI.

Між Москвою і Швецією.

Ой біда чайцї, чайцї небозї,
Що вивела дїток при битій дорозї...

Приймаючи Хмельницького під свою руку, цар заразом порішив воювати з Польщею, щоб вернути собі землї, передтим забрані Поляками. Зараз на весну пійшло московське військо на Білорусь, а за ним вибирав ся в похід сам цар, і Хмельницького просив вислати козацьке військо в поміч московському. Гетьман післав 20 тисяч козаків під начальством свояка свого наказного гетьмана (намісника свого) Василя Золотаренка і молодого та відважного полковника чернигівського Подобайла. Війску московському дуже щастило, одно місто по другім піддавало ся Москві, козаки помагали Москві, а притім забрали й під свою руку чималий шмат землї при границї українській і зробили ще один козацький полк.

На Україні цар хотїв з козаками теж Поляків воювати і прислав свого боярина з військом; але Хмельницький не захотїв з ним іти і ріжними річами вимовляв ся від походу на Польщу. Як передтим рвав ся з Москвою Поляків воювати, так тепер стратив охоту до московської спілки, як московський воєвода засїв йому в Києві та почав на Україні рядити, як сам собі хазяїн, не питаючи ся ні війска козацького, ні гетьмана, а слухаючи тільки наказів з Москви.

Прочувши щось таке, король польський почав засилати своїх післанців і до Хмельницького, і до

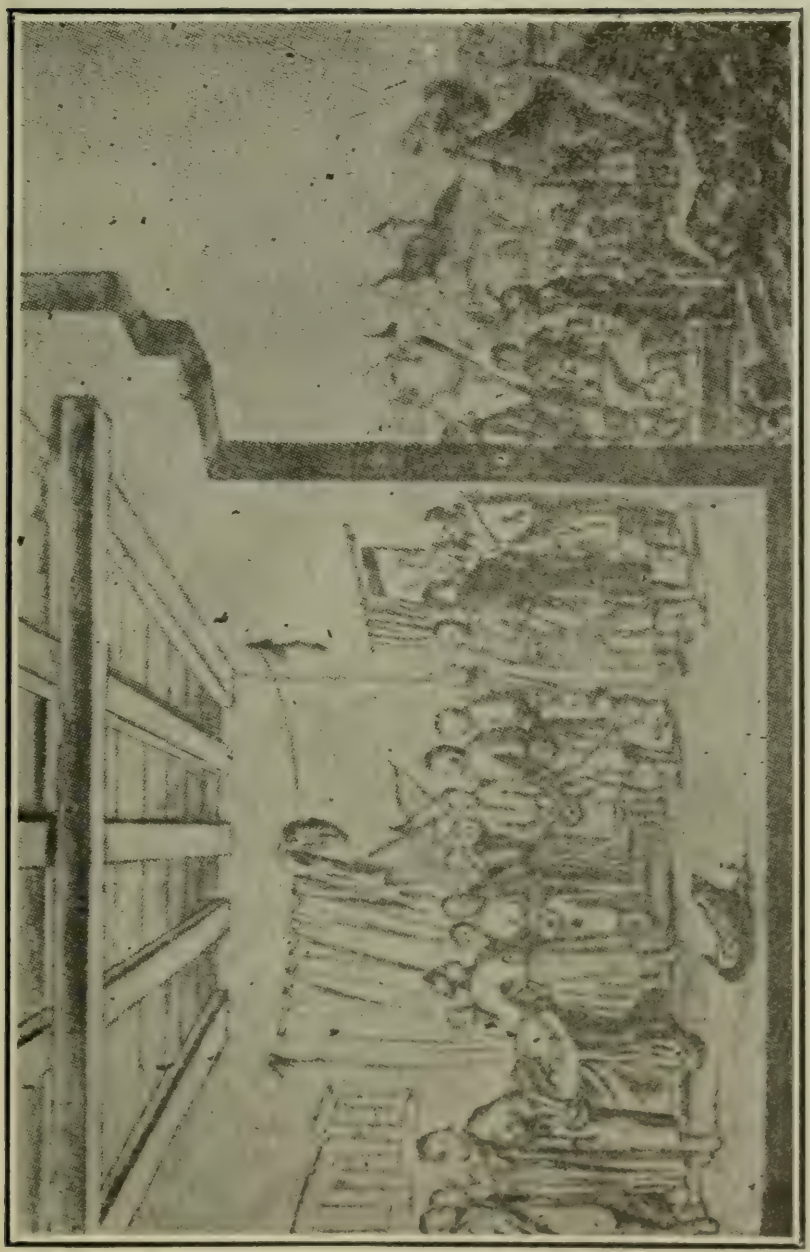

Хмельницький посилає Подобайла на білу Русь (малюнок з того часу).

ріжних полковників, як от до Богуна — зачуваючи, що він не хотів Москві присягати. Але ні Хмельницький, ні старшина не хотїли ні за що вертати ся під Польщу — раді були, що спекали ся польського панованя.

Пробував король і воювати їх, але чекав з великим походом, поки прийде хан. Хан теж не злюбив дуже, що Хмельницький з Москвою звязав ся й обіцяв Полякам помагати з козаками воювати. Але він аж зимою вибрав ся Полякам в поміч і Потоцкий пійшов тоді на Україну з великим військом. Перше приняло на себе сю польську біду місто Буша на Поділю. Там засїло кілька тисяч козаків з тої околиці, не хотїли піддавати ся і боронили ся до останного. Коли Поляки відвели воду, що охороняла місто, і пійшли приступом, люди в містї боронили ся, поки було можна, а потім почали одні других забивати, щоб не впасти в руки Поляків. Про жінку сотника, убитого в тій битві, оповідають, що вона сїла на бочку з порохом і підпалила себе: не хотїла пережити чоловіка і піддавати ся ворогам. Так завзято боронили ся люди й по инших містах, а польське військо немилосерно побивало тих, що діставали ся йому в руки, і тим тільки додавало завзятя: люди боронили ся до упадку, а не піддавали ся ворогам, бо знали, що чекає їх однакова смерть і наруга. Хмельницький з козацьким і московським військом пійшов на зустріч і стрів Поляків і Татар під Охматовом, коло Білої Церкви. Поляки з Татарами ударили були дуже сильно, розірвали табор козацький, і московські вояки полякали ся й хотїли тїкати. Але наспів в рішучу хвилю Богун, напав з тилу на Поляків, і дав можливість Хмельницькому поправити своє військо. Оружною рукою пройшов він назад до Білої Церкви, і польське військо з великими стратами мусїло вертати ся. Не помогла Полякам і татарська поміч; Татари сказали Полякам, що як вони не можуть спромогти ся на лїпше військо, то орда їм не буде помагати, і справді покинула їх,

побачивши, що не можуть вони нїчого доказати. Король, попікши ся на сїм походї, знову вислав свої листи на Україну, намовляючи, щоб вертали ся назад під Польщу; обіцяв від сойму добути, щоб селян українських увільнено від панщини, а зіставлено при самих легеньких чиншах, позволено їм гнати горівку і варити пиво і ним шинкувати, а козакам дано права шляхотські. Але і на сї обіцянки люди не лакомили ся і нїзащо не хотїли вертати в польську неволю.

Та не хотїли і боярського панованя, і так Хмельницький знову почав розкидати розумом, шукати нових союзів. Поновив зносини з султаном турецьким, обіцяв признавати султана своїм зверхником, аби той помагав йому на всїх ворогів і ханови наказав козакам помагати. З угорським князем Ракочієм на Польщу змовляв ся. А найважнїйше було, що з шведським королем прийшов до великої приязни. В Швецїї настав новий король, Карло X, і той задумав і собі скористувати ся тодїшними тяжкими для Польщі часами, та загорнути собі землї польські і литовські коло Балтійського моря. На лїто 1655 р. він задумав воювати Польщу і бажав помочи від Хмельницького. Хмельницький вже давнїйше мав зносини з Шведами, а тепер прийшло до близкого союза. Швеція була Українї наручна, бо вона була далеко, до українських земель нїяких намірів не мала, щоб їх загорнути, а здавна була ворожа і з Польщею і з Московщиною, спорила ся і воювала ся з ними за ті північні землї коло моря. У Шведів можна було пошукати помочи хоч проти Польщі хоч проти Москви, як би та притисла. І шведський король заохочував Хмельницького, щоб покинув Москву, бо „Москвитяни не стерплять вільного народу", і ранїйше чи пізнїйше покасують вільности українські, поневолять і заведуть на Українї тяжкі, невільничі порядки московські. Так лякав Українців шведський король, та присягав давати їм поміч

і оборону і проти Москви і Польщі обіцював, що поможе Україні стати осібною державою і всі українські землі, які вони схочуть собі забрати, їм лишить. Се дуже подобало ся Хмельницькому, і він обіцяв помагати Швеції на всіх її ворогів, навіть на Москву, як би дійшло у Шведів до війни з Москвою; тільки просив шведського короля яко мога не доводити до війни з Москвою, бо таки не хотів би острого розриву з нею.

Літом 1655 р. король шедський почав воювати польські землі. Він просив і Хмельницького, щоб ударив на Польщу, і Хмельницький вибрав ся походом на Галичину і дальше на Польщу. Але з ним пійшов знову царський воєвода Бутурлін, і се знову відібрало Хмельницькому охоту до війни, бо царський воєвода все зараз хотів брати під царську руку. Тому хоч погромили Потоцкого під Городком, і мали в руках Галичину, то Хмельницький таки порішив вертати ся. Зі Львова знову взяв окуп і не схотів здобувати міста, а Виговський, довірений Хмельницького писар військовий, умисно остерігав міщан, щоб не зносили ся з Бутурліном і не піддавали ся на царське імя. І шведському королеви Хмельницький писав се, що царські воєводи хотіли забирати українські міста на царське імя і ставити там московських воєвод з залогами, а він сього не хотів, і через се перервав похід.

Тоді здавало ся, що вже Польщі зовсім конець. Московські війска держали в своїх руках трохи не цілу Литву. Шведам піддала ся Великопольща (північна частина Польщі) і вони заходили ся коло инших польських земель; богато Поляків піддавало ся шведському королеви, а з полудня крім Хмельницького підіймав ся ще угорський князь Ракочій, та змовляв ся з Хмельницьким, щоб забрати й поділити між собою полудневі польські землі.

Король польський знов присилав своїх послів до Хмельницького підчас його походу на Гали-

чину, намовляючи його, щоби приставав знову до Польщі. Один з того посольства оповідає, що Хмельницький розказав їм на се славну байку свою про того господаря, що мав у хаті домашного вужа. Вуж стеріг його хазяйство від всього злого, і господар жив в достатках, а за те дбав про вужа і ставив йому їжу. Але один раз вуж хотів напити ся молока з миски, з котрої їв долї синок господаря: хлопчик ударив вужа ложкою по голові, вуж розсердив ся і вкусив хлопчика. Хлопчик закричав, прибіг господар і в запалї вдарив вужа і відрубав йому хвіст. Хлопчик умер, а вуж розсердивши ся, перестав помагати господареви, і пійшло його хазяйство все прахом. Став радити ся, що йому робити, і порадили йому помирити ся з вужем. Поставив господар вужеви молока і вуж молоко випив, але таки втік потім до нори. Став його господар намовляти, аби забув злість та став йому знов приятелем. Але вуж сказав йому: приятелями вже нам не бути! Як ти побачиш мене, візьме тебе гнів за сина; а як я тебе бачу, пригадую свій відрубаний хвіст; красше нам розійти ся і жити собі кождому осібно. Так і Україна з Польщею. Колись добре було Польщі з козаками, бо ті обороняли її від усякої біди, а за се не боронено їм живити ся по далеких кутах, на Україні, куди не сягали руки „синів коронних", панів польських. Та потім Поляки стали козаків тиснути, а козаччина почала Польщу кусати. Тепер їм уже не жити разом, бо між ними лягли гіркі спомини заподіяних кривд, крови, і всяких обид. Нехай Польща відречеть ся України, дасть їй спокій, а козаки будуть їй помічні на ворогів. А з часом загоять ся ті болячки, розвіють ся ті прикрі спомини і настане колись між ними приязнь.

Поляки не послухали сеї мудрої ради і не переставали тягнути Українців живосилом назад під Польщу; тойсамий посол, що привіз ласкаві листи до Хмельницького, віз заразом і листи до ха-

на: король кликав його воювати козаків. І Хмельницький знав, що даремно робити з Польщею згоду, бо на те, щоб випустити Україну з своєї власти, Поляки не пристануть. А Україна, закоштувавши свобідного житя, не хотїла нїчийого панованя, хотїла жити на власній волї, сама собою правити. І Хмельницький з старшиною думали над тим, щоб зібрати всї українські землї в одну державу українську під протекцією Швеції, Московщини, а може й Туреччини, під протекцією котрої стояв кн. Ракочій. З Ракочієм і Швецією укладав Хмельницький в 1656 р. тїсний союз против всїх ворогів і хотїв дїлити з ними Польщу. З Москвою не хотїв розриву, — хотїв тільки, щоб вона не мішала ся в українські справи. Та й нарід український, утомивши ся довгою війною з Польщею, не хотїв вїйни на два боки: і з Польщею, а до того ще і з Москвою; і Хмельницький се знав. Сподївав ся, що як Україна стане сильною, буде мати за собою инших союзників, тодї і Москва не буде мішати ся в її хатні справи — можна буде добре жити під царською рукою.

Тимчасом в 1656 р. так почало заострювати ся, що треба було вибирати між Москвою і Швецією — або з тим або з сим. Бо Польща, попавши в біду, почала сварити Москву з Швецією, і розсварила. Московського царя Поляки почали манити, що виберуть королем собі після Яна Казимира, і так всї землї польські й литовські зєднали ся-б з Москвою, а от Шведи тимчасом собі Польщу загортають. Довели справдї до того, що Москва з Польщею зробила перемирє, а почала вїйну з Швецією, весною 1656 р. Тодї московське правительство почало наставати на Хмельницького, щоб вїн перестав воювати з Поляками, а йшов на Шведів. А шведський король намовляв Хмельницького всїми силами, щоб покинув Москву та поміг йому воювати її.

Хмельницькому се було дуже прикро; він ні за що не хотів розривати з Швецією, тим більше, що бояв ся, аби Москва, здавши ся на польські обіцянки, не схотіла Україну силоміць під Польщу назад віддати. А з Москви прибували посли за послами і гнівали старого гетьмана своїми жаданями, щоб розірвав союз з Швецією, щоб робив у всім так, як хотіло ся московським боярам. Старий гетьман сердячи ся відказував, що Шведів не покине ніяк, бо у нього з Шведами приязнь давна, ще з того часу, як козаки ще не були під московською опікою, і Шведи люди правдиві, всяку приязнь і слово додержують, а от цар хоче мирити ся з Польщею і козаків Полякам віддати.

Так оповідали мову гетьманську посли московські.

Особливо гнівало козаків, що до переговорів московських бояр з польськими послами не були допущені козацькі посли, вислані Хмельницьким до тих переговорів. Козаки підозрівали через се, що мабуть Поляки з боярами на Україну щось замишляють, коли від них таять ся. В осени 1656 р. була у Хмельницького рада старшинська, й Виговський, що пильнував московської ласки на будуче, оповідав воєводі Бутурлінови, що полковники дуже трівожили ся союзом Москви з Польщею, а гетьман „скричав як божевільний і несамовитий":

— Вже, дїти, не журіть ся, я вже знаю що робити! треба відступити від царя, а пійдемо куди Бог звелить — не тільки у християнських володарів, а хоч і у бісурменських будемо шукати собі помочи"...

І журив ся дуже Хмельницький своєю старою головою, як йому порадити, щоб Україні запевнити лїпшу долю, не видати свого краю і народу на поталу нїкому.

Чув уже, що не довго зіставало ся йому ряст топтати.

XII.

Зажурила ся Хмельницького сїдая голова,
Що при ньому нї сотників нї полковників нема:
Час приходить умирати,
Нїкому поради дати...

Десяте лїто пролїтало з часу, коли малий сотник чигринський пійшов проломом проти житя і людий добувати правди і волї собі і свому війску славному Запорозькому — кинув зруйноване батьківське гнїздо і пустив ся на бистру филю Днїпрову — або здобути, або дома не бути. Хвиля народного житя піднесла його високо-високо, як не підносила нїкого. І десять лїт він сильною рукою тримав свій човен на верхах тих страшних рвучих филь, що в млї ока готові були пожерти його і його рідних і близких. Скільки разів приходило ся йому за той час заглядати смерти в очи, скільки разів приходило ся думати йому: „чи випливу? чи не переверне мене ся филя — фортуна воєнна зрадлива або хистка ласка народна?" Скільки разів прийшло ся йому бути і на кони і під конем! Скільки разів підіймала ся на нього буря гнїву козацького, невдоволеня народного! Скільки разів пробували проти нього висунути якогось иншого охотника до булави, що постарав ся-б скинути з сїдла старого Хмеля!

І не тільки за себе, за свою голову приходило ся трівожити ся. З того часу як весь нарід український вложив у руки Богдана свої надії, жалї й страхи, назвав його своїм батьком, своїм Мойсеєм, освободителем богоданним — Хмельницький мусїв ще більше нїж собою журити ся долею свого народу, що положив на нього свою будучність, своє житє і смерть. І як тяжко було запевнити йому житє, розвій, щастє! Нїколи нї перед тим нї потім не підіймало ся навколо України такої полїтичної бурі. Польща, Московщина, Туреччина, Швеція, Крим простягали свої руки по українські землї, дивлячи ся на них як на свою здобич, бо не

сподівали ся, щоб український нарід спроміг ся на самостійне житє по стількох віках поневоленя. Крим, Волощина, Угорщина виступали то союзниками то ворогами. Венеція силкувала ся втягнути Хмельницького у спілку на Турка. Цїсар нїмецький заходив ся мирити Україну з Польщею... І ся обстанова міняла ся раз-у-раз, наче у театрі — війни, союзи, помиреня, розриви. Полїтика зміняла ся так раптовно, що незвичайно тяжко було ради-

Юрась Хмельниченко.

ти в нїй. А сама розбурхана маса народна, сї сотнї тисяч козаків, ся маса селянства, що сподівала ся сповнити те, про що мріяла сама ще так неясно для себе самої! Як тяжко було тримати то все в руках, вести його за собою, стримувати від несподіваних, непоправних вибухів...

Саме особисте, домашнє житє Хмельницького з сих років повне було трагедій, про які тільки деякі глухі вістки до нас долїтали. Оповідають, що він вернув собі назад ту стару коханку, що відбив

йому був Чаплиньский, оженив ся з нею, а потім за зраду казав її вбити, і знову потім, у третє оженив ся. Меньший син згинув під панськими канчуками, старший під ворожими кулями. І зістав ся старому батькови сам Юрась, хоровитий і недотепний хлопець, з котрим не знати було що зробити.

Таке було се житє, бурхливе, тяжке, нестерпне... Близкі люди, що бачили Хмельницького грізним, веселим, пишним, — були сьвідками і того, як лютував він як ранений зьвір в гніві або безсилій злобі, як гризла його трівога і жаль. Часто запивав ся він сильно і довго, аби відогнати тяжкі думки, що його обсїдали, аби відірвати ся від того, що гнїтило його невідступно. Сильна, зелїзна натура зносила до часу се скажене житє, але не витримувала вже далї. Похід в Галичину лїтом 1656 р. був останним походом старого гетьмана, потім він став все більше упадати на силах і здоровлю. В 1657 р. старий гетьман уже рідко вставав з ліжка, і тільки часами міг приймати сторонних людий у себе, а московському послови воєводї Бутурлїнови казав, що збираєть ся в похід на Татар, але візьме з собою в дорогу й домовину, бо чує близку смерть.

Передчуваючи близкий конець свій, дуже журив ся Хмельницький, хто буде по нїм на гетьманстві. Не без того, що колись мріяло ся йому, як передасть він гетьманську булаву свому родови,— коли перед його очима був ще сьміливий, прудкий Тиміш. Юрасько, молодший син, мало був здатний до того, а про те не тільки батько, а богато й між старшиною і в війску бажали бачити на гетьманстві Хмельниченка. „Аби тая слава була, що Хмельницький гетьманом", казали. Аби далї сьвітило те імя, найславнїйше імя, яке було колинебудь в козаччинї.

Тим більше, що між полковниками та иншою старшиною і не було такого, на кім би спочили

очи й гадки всіх як на вірнім і гіднім наступнику славного Богдана. Були між ними славні вояки як Іван Богун або Іван Нечай, були мудрі полїтики і дипльомати як Іван Виговський. Але не було чоловіка, який би з воєнним хистом і полїтичними здібностями лучив би такий вплив, мав би таку вагу і віру в людях, як Богдан. Не знайшло ся такого за цїле столїтє пізнїйше. І військо бояло ся, щоб між Богдановими полковниками не виникла сварка за булаву. А до того може й хотїло потїшити свого „батька козацького" на ложі смертельнім. І забажало мати по Богданї своїм гетьманом Юраська. Стара дума се так оспівує:

Ей зажурить ся, заклопочеть ся Хмельницького старая голова.
Що при ньому нї сотників нї полковників нема.
Тільки пробував при ньому Іван Виговський
Писар військовий, козак лейстровий.
Від своїх рук листи писали,
По городах по полкових по сотенних розсилали:
То сотники, полковники як їх прочитали,
Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скорійш прибували.
То гетьман добре їх приймає, словами промовляє:
„Панове молодцї, добре ви дбайте,
Собі гетьмана наставляйте,
Бо я стар, болїю, більше гетьманом не здолїю!
То велю я вам межи собою козака на гетьманство обирати,
Буде межи вами гетьманувати, вам козацькі порядки давати".
Тодї то козаки стиха словами промовляли:
Пане гетьмане Хмельницький, батю Зинов наш чигиринський!
Не можемо ми самі межи собою козаками гетьмана обібрати,
А бажаємо від вашої милости послухати.
Оттодї то Хмельницький стиха словами промовляє:
„Єсть у мене Іван Виговський, котрий у мене двайцять лїт
[за джуру пробував,
Всї ті козацькі звичаї пізнав;
Буде межи вами козаками гетьманувати,
Буде вам козацькі порядки давати".
Тодї то козаки стиха словами промовляли:
„Пане гетьмане Хмельницький, батю Зинов наш чигиринський!
Не хочемо ми Івана Виговського —
Іван Виговський близко Ляхів мостивих панів живе,
Буде з Ляхами мостивими панами накладати,
Буде нас козаків за невіщо мати".
Тодї то Хмельницький стиха словами промовляє:

„Ей козаки, дїти, друзї!
Коли не хочете Виговського, есть у мене Павло Тетеренко".
„Не хочемо ми Павла Тетеренка, а хочем ми сина твого
[Юрася молодого,
Козака лейстрового!"
„Він, панове молодцї, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!"
„Будем ми старих людий біля нього держати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,
Тебе, батька нашого, гетьмана споминати!"
То Хмельницький зачував, великую радість собі мав,
Сїдою головою поклін віддавав, сльози проливав.
Оттодї то козаки добре дбали: бунчук, булаву покладали,
Юрася Хмельниченка на гетьманство настановляли;
Тодї і з рїжних пищаль погримали,
Хмельниченка гетьманом поздоровляли.

Батьківське серце взяло гору над гетьманським розумом. Хмельницький тїшив ся ласкою козацькою, радїв, що в руки синови передає булаву; хоч не тяжко було вгадати, що не молодому, слабому, недотепному хлопцеви понести її в таку важку хвилю. „До булави треба голови", казали, — а що-ж уже сказати про булаву Богданову, про гетьмануванє під таку скрутну годину? Не доріс до неї Юрась, і богато халепи вийшло потім з його гетьманства.

Але Хмельницький тїшив ся, і останними місяцями пильно наставляв сина-гетьмана на всяку гетьманську справу, брав його до нарад з старшиною і чужими послами та представляв його чужосторонним послам (від послів цїсарських, що мали прощальну розмову з Хмельницьким в початках квітня, ми й знаємо, що тодї вже Юрась був вибраний гетьманом).

Останні місяцї житя старого гетьмана були заняті дуже трудними переговорами з Москвою, Швецією, Угорщиною. Польський король знову прислав послів, намовляти Хмельницького, щоб привернув Україну назад до Польщі, але з автономними правами, то значить що Україна малаб уже сама правити ся собою в своїх місцевих спра-

вах, малаб свій скарб, своїх осібних міністрів (як потім сі самі посли й договорили ся з Виговським). Хмельницький не відмовляв, але самостійність українську він хотів забезпечити не союзом з Польщею, а поза нею. Саме виробляв він союзницький трактат з Швецією, що мав забезпечити Україні в усій її цілости політичну самостійність — щоб усі українські землі стали окремою і нікому не підвластною державою (саме перед смертию Хмельницького прибув шведський посол повно-

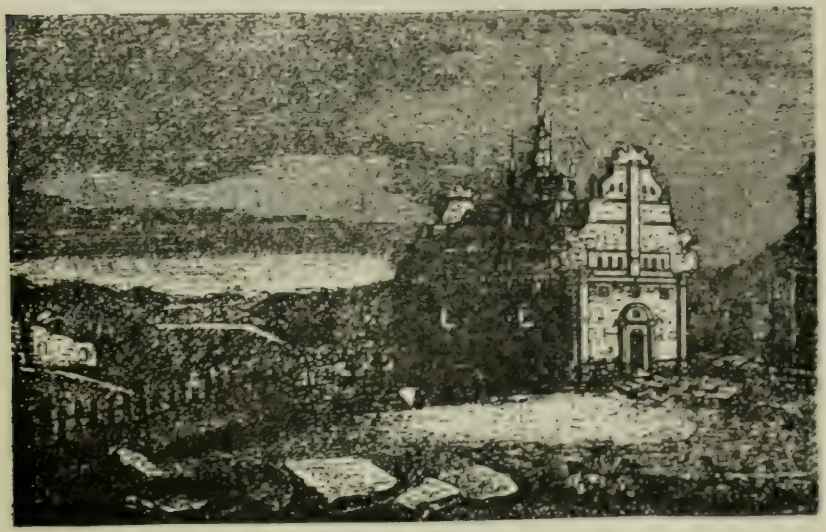

Церква Богданова в Суботові.

власний для уложеня сього трактату, але підписано сей трактат уже по смерти Хмельницького).

Московський посол з одного боку, а цісарський з другого дуже наставали на Хмельницького, щоб він розійшов ся з Шведами й Уграми та не чіпав Польщі. Але Хмельницький їх не хотів слухати.

На початку 1657 р. Швеція, Угорщина й Україна на спілку розпочали були війну проти Польщі. Угорський князь Ракочій пійшов на Варшаву, і там зійшов ся з шведським королем. Хмельниць-

кий післав київського полковника Ждановича з трома полками.

Сей похід мав визволити західну Україну від Поляків і прилучити її до козацької України. Хмельницький мав уже перед очима будучу Україну, свобідну і незалежну. Кілька тижнів перед смертию видав він свій привилей шляхті пинського повіту (в Полїсю припетськім, на краю української землї, в теперішній ґубернії минській). Шляхта ся піддала ся Хмельницькому, і той надав їй ріжні права, які вона буде мати, належачи до України під властию гетьмана українського.

Але з походу прийшли невеселі вісти. Ракочія Поляки побили і напустили на нього Татар; він з біди мусїв помирити ся з Польщею. А найприкрійше для Хмельницького було, що в війску Ждановича виявив ся непослух: козаки, прочувши що старий гетьман вмирає і боячи ся нової заверухи, казали, що вони не хочуть воювати Польщу проти царської волї; просили московського посла, що їм стрів ся, аби переказав се в Москві. Жданович, побачивши такий непослух і непорядок, через се завернув ся з походу.

Хмельницький був дуже тим розгнїваний і розжалений. Покликавши перед себе Ждановича, він так роздражнив ся, що вдарив його паралич, і відібрало йому мову.

По тім старий гетьман прожив всього шість днїв, і 27. червня його не стало.

Ховали його пізнїйше, як зїхали ся полковники і вся старшина, і поховали в його церкві св. Ілії в Суботові.

> То не чорні хмари ясне сонце заступали,
> Не буйнії вітри в темнім лузї бушували,
> Козаки Хмельницького ховали,
> Батька свого оплакали.

Напись на табличцї в церкві суботівській показує те місце, де був похований Хмельницький, але костий його там нема: як Поляки кілька лїт

пізнїйше здобули Чигрин в переходї, Степан Чарнєцкий, їх начальник, казав викинути кости Богданові на глум і наругу. Та наругу і неславу зробив тільки собі і землякам своїм, тим, що наругав ся з мертвого тїла чоловіка, котрого не міг подолїти, коли він був живий.

А память Богданова зістала ся на віки живою і дорогою в войску козацькім і в народї українськім.

Нарід український не забув Богданови того добра, якого хотїв для України славний гетьман. Він оспівав Богданові дїла в піснях і думах, як нї одного з гетьманів. Він доніс сї пісні і думи до наших часів, як не доніс такої памяти нї про кого і нї про що в усїй історії українській!

Його слава козацька, молодецька не вмре, не поляже
Та буде вона славна поміж друзями молодцями
Від нинї й до віку!

НОВЕ МУЗИЧНЕ ВИДАНЄ

Вже воскресла Україна

вибір 10-ти найкрасших українських народних пісень під нотами на соля з супроводом фортепяна:

1. **Вже воскресла Україна.** Resurrection of Ukraine. Ukrainian National Anthem. Вербицький-Сїчинський.

2. **Ой Днїпре мій, Днїпре.** Oh, Dnieper, My Dnieper. „Спів Яреми", уривок з „Гайдамаків" Шевченка. Музика М. Лисенка (барітон).

3. **Гей на горі там женцї жнуть.** Cossack Marching Song. Пісня козацька зпід Полтави. Згарм. А. Коципинський (тенор або барітон).

4. **Сьвято в Чигиринї** (Гетьмани, гетьмани). The Festival in Chihirin. Уривок з „Гайдамаків" Шевченка. Музика М. Лисенка (барітон).

5. **Ой не ходи, Грицю, на вечерницї.** Go Not to the Wechernycі, Hritz. Folk Song. Згарм. А. Єдлїчка (тенор або барітон).

6. **Серенада.** Serenade. Шевченко-Лисенко (тенор або барітон).

7. **Ой ходила дївчинонька беріжком.** Shepherd's Song. Згарм. М. Лисенко (сопран).

8. **Менї однаково.** For Me It Is the Same. Муз. М. Лисенка (барітон).

9. **В гаю зеленім.** In the Green Grove. Folk Song. О. Нижанковський (сопран).

10. **Як би менї, мамо, намисто.** O, Mother Dear, if I Have Jewels. Шевченко-Лисенко (сопран).

На останних двох сторонах (29-тій і 30-тій) є поданий зміст і повний текст отсих пісень: „Гей на горі там женцї жнуть", „Ой не ходи, Грицю, на вечерницї", „Ой ходила дївчинонька беріжком", „В гаю зеленім".

Упорядкував Мих. Зазуляк. В гарній оправі.

ЦЇНА $1.50.

Кождий співак і кождий кружок музичний повинен набути сю збірку.

Замовленя просить ся висилати на адресу:

"SVOBODA", 83 Grand Street, JERSEY CITY, N. J.

Накладом „Свободи“ вийшла

КОЛЬОРОВАНА МАПА УКРАЇНИ

Величина мапи 21x34 цалї.

Цїна одного примірника з пересилкою 50 центів.

На сїй мапі є точно означені границї земель, де жиє український нарід; є зазначена в приближеню нова державна границя між Українською Народною Репубикою і Польщею. На сїй мапі уміщено всї головнїйші міста, ріки, гори, низини і зелїзничі шляхи України. Ся мапа є так виготовлена, що кождий може носити її також в кишени. Кождий, що інтересуєть ся справами і подїями України, повинен купити собі сю мапу.

Кромі малої мапи можна дістати

„ВЕЛИКУ КАРТУ УКРАЇНИ“

Велика карта України має зовсїм вигляд малої; виготовлена в 10 красках, тільки на трівкійшім папери і натягнена на полотно.

Величина її 65x41 цалїв.

Цїна великої карти враз з пересилкою $15.00.

В горі і на долинї заосмотрена вона в дручки, так, що дасть звивати ся і переносити з місця на місце З огляду на те, що се одинока карта подаюча майже всї подробицї нашої вітчини, є вона необходима в кождій школї, льокалю, редакції і взагалї всюда де тільки гуртують ся Українцї в просьвітних цїлях.

Замовленя разом з належитостию засилати на адресу:

„S V O B O D A“.

83 Grand St., Jersey City, N. J.

ТЕАТРАЛЬНА БІБЛЇОТЕКА.

——0——

Американець. Веселий образ з житя народа зі співами в 3. дїях.—Цїна.....15 цнт.
Блудний син. Образ з житя наших виселенців в Америцї у 4. актах зі співами.—Цїна.....25 цнт.
Бондарівна. Драма в 4.дїях а 5.відслонах—Цїна 20 ц.
В неволї темноти. Комедія з житя руcько-американського народа в 3. актах.—Цїна.....25 цнт.
Власна хата. Прольог. Для виповненя програми при отвореню власних Народних Домів і читалень. — Цїна .....10 цнт.
Вихованець. Народна комедія в 3. дїях зі співами і танцями. — Цїна .....25 цнт.
Верховинці. Драма в 3. дїях.—Цїна.....30 цнт.
Два домики і одна фіртка. Комедія в І. дії.—Цїна 15ц.
Зоря нового житя. Комедія в 4. дїях. — Цїна 30 цнт.
Гостина сьв. Николая, драматична гра для дїтий. — Цїна ..... 10 цнт.
Іцко-Сват. Комедія в 1. дії.—Цїна.....10 цнт.
Капраль Тимко або **Що нас губить?** Народна мельодрама в 5. актах, І. Мидловського.—Цїна..20 цнт.
Мужики Аристократи. Народний образ в 2. дїях. — Цїна .....15 цнт.
Манїгрула. Комедія в 1. дії, зі співами і танцями.— Цїна .....10 цнт.
На тихі води, на ясні зорі. Сценічний образ з житя народу в 4. дїях.—Цїна .....25 цнт.
Наймичка. Драма в 5. дїях.—Цїна.....35 цнт.
На відпуст до Київа. Комедія в 3. дїях.—Цїна 30 цнт.
Не клени. Образ з житя народа в 1. актї.—Цїна 10 ц.

Невольник. Драма в 5. дїях зі співами і танцями. Усценїзував Карпенко Карий (Тобилевич) після поеми Т. Шевченка.—Цїна.....15 цнт.

Наталка Полтавка. Оперетка в 3. дїях.—Цїна 20 цнт.

Ох! не люби двох! Оперета в 3. дїях.—Цїна 25 цнт.

Ой не ходи Грицю, та на вечерниці. Народна драма зі співами в 5. дїях М. П. Старицького. (В перерібці Александрова).—Цїна .....30 цнт.

Пімста за кривду, драма в пятьох дїях а шести відслонами, зі співами і танцями. — Цїна.....30 цнт.

Пекло в хаті. Образ з житя народа в 1.дії.—Цїна 15ц.

Панна Штукарка. Жарт на 3. дії.—Цїна.....30 цнт.

Сватає на Гончарівці. Українська оперета в 3. дїях.—Цїна .....35 цнт.

Соколики. Комедія в 4. дїях.—Цїна.....35 цнт.

Сатана в бочці. Комедія зі співами в 1. дії.—Цїна 10ц.

Страйк. Сценічний образ в 3. дїях з житя хліборобів в Галичині. (Штука для аматорських театрів). — Цїна .....20 цнт.

Свекруха. Комедія в 3. дїях.—Цїна.....25 цнт.

Терновий вінок або жертви царизма. Драма на 4. дії. —Цїна ..... 50 цнт.

Тато на заручинах. Міщанська пригода в 1. дії. — Цїна .....10 цнт.

Украдене щастє. Драма з сїльського житя в 5. дїях. Написав Іван Франко.—Цїна.....25 цнт.

Убійники. Мельодрама в 5. дїях а одинайцяти відслонах.—Цїна .....35 цнт.

Хто винен. Драма в 3. дїях.—Цїна.....15 цнт.

Царицині черевички. Народна українська комедія в 5. дїях.—Цїна .....25 цнт.

Вже воскресла Україна, вибір 10-ти найкрасших українських народних пісень під нотами на соля з супроводом фортепяна. — Цїна.....$1.50

Замовленя і гроші посилайте на адресу:

„S V O B O D A".

83 Grand St., Jersey City, N. J.

НАЙНОВІЙШІ КНИЖКИ ЯКІ МАЄ КНИГАРНЯ „СВОБОДИ":

Сплачений довг, оповіданє з міщанського житя, написав Данило Лепкий. — Ціна .....20 цнт.

Вже воскресла Україна, вибір 10-ти найкрасших українських народних пісень під нотами на соля з супроводом фортепяна. — Ціна.....$1.50

Українська граматика, видана Смаль-Стоцьким і Гартнером до ужитку ґімназіяльної молодіжи. — Ціна $1.50

Ґеоґрафія, написав Юліян Левицький, професор академічної ґімназії у Львові. — Ціна...80 цнт.

Буквар для дітий першого року науки з додатком **рахунків.** — Ціна .....35 цнт.

Захар Беркут, образ громадського житя карпатської Руси в 18-тім віці, написав Іван Франко. — Ціна .....50 цнт.

Пімста за кривду, драма в пятьох діях, а шести відслонах, зі співами і танцями. — Ціна 30 цнт.

Грішники, роман-хроніка, написав О. Я. Кониський. — Ціна .....80 цнт.

Камінна душа, дуже гарна повість, написав Гнат Хоткевич. — Ціна $1.50

Сорок тисяч миль під водою, роман з ілюстраціями. — Ціна $1.00

Ґіпнотизм і суґестія, з численними ілюстраціями, в двох частях, дуже популярна розвідка в области фізиольоґії і психольоґії. — Ціна обох частий .....40 цнт.

Рухові забави і ґри, зладив І. Боберський, учитель руханки. Трете справлене виданє. — Ціна 30 цнт.

З фільозофії політики, др. А. Крістензена, переклав Михайло Лозинський. — Ціна.....65 цнт.

Замовленя висилайте враз з грішми на адресу:

"S V O B O D A",

83 Grand Street, Jersey City, N. J.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 10 01 05 011 2